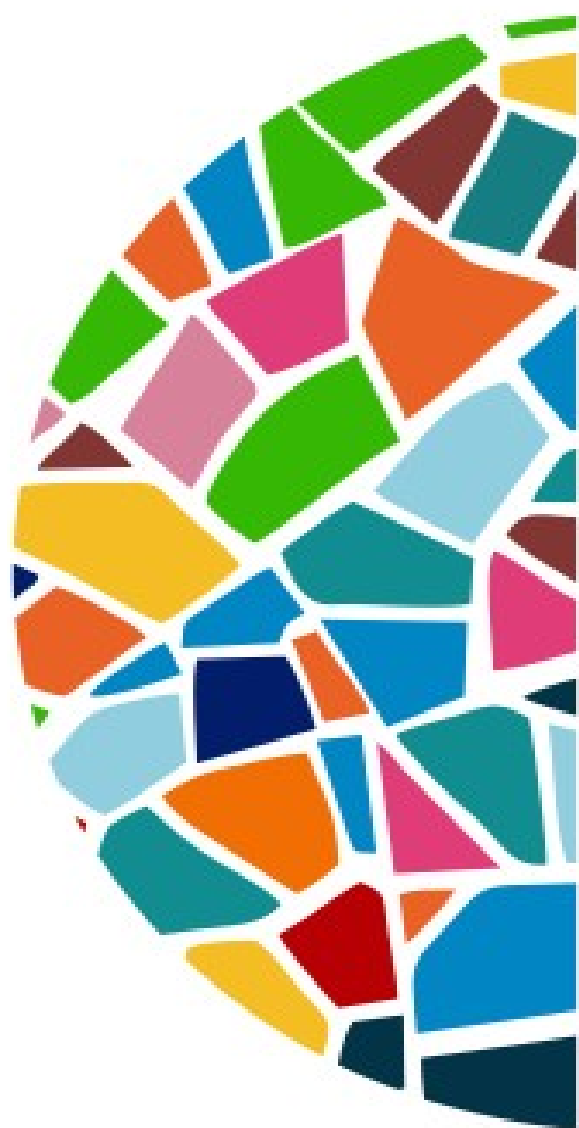




Curs en línia de Cooperació al Desenvolupament i Agenda 2030

Una Anàlisi Transversal
en un Món Desigual

4 Mòdul

La igualtat de gènere
i els feminismes



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
/ COOPERACIÓ



Table of Contents

[Títol - Autoria](#)

[Crèdits](#)

[Sumari](#)

[1.1. Presentació](#)

[1.2. Objectius específics](#)

[1.3. Continguts](#)

[1.4. Referècies bibliogràfiques](#)

[1.5. Bibliografia / Recursos](#)

[1.6. Annex](#)

[2.1. Presentació](#)

[2.2. Objectius específics](#)

[2.3. Continguts](#)

[2.4. Referècies bibliogràfiques](#)

[2.5. Bibliografia / Recursos](#)

[3.1. Presentació](#)

[3.2. Objectius específics](#)

[3.3. Continguts](#)

[3.4. Referècies bibliogràfiques](#)

[3.5. Bibliografia / Recursos](#)

[4.1. Presentació](#)

[4.2. Objectius específics](#)

[4.3. Continguts](#)

[4.4. Referècies bibliogràfiques](#)

[4.5. Bibliografia / Recursos](#)

Una Anàlisi Transversal en un Món Desigual

Mòdul 4. La igualtat de gènere i els feminismes

Autoria: Maria Reyero Fernández, experta en comunicació per al Canvi Social i Cooperació al Desenvolupament amb Enfocament de Gènere



Crèdits

© del text: Les autores, 2021

© de l'edició: Universitat de les Illes Balears, 2021

Primera edició: abril de 2021

Maquetació: Eva Barceló

Coordinació editorial: Joan Vives

Edició: Oficina de Cooperació al Desenvolupament i Solidaritat (OCDS)

Campus universitari. Cas Jai. Cra. de Valldemossa, km 7.5.

07122 Palma (Illes Balears)

<https://cooperacio.uib.cat>



Les autores es responsabilitzen dels continguts, opinions, textos i imatges.



Sumari

4.1. Enfocament i estratègies de gènere en la cooperació al desenvolupament

1. [Presentació.](#)
2. [Objectius específics](#)
3. [Continguts](#)
4. [Referències bibliogràfiques](#)
5. [Bibliografia / Recursos](#)
6. [Annex](#)

4.2. La perspectiva de gènere en l'Agenda 2030

1. [Presentació.](#)
2. [Objectius específics](#)
3. [Continguts](#)
4. [Referències bibliogràfiques](#)
5. [Bibliografia / Recursos](#)

4.3. Feminismes i moviments globals, les dones defensores dels drets humans

1. [Presentació.](#)
2. [Objectius específics](#)
3. [Continguts](#)
4. [Referències bibliogràfiques](#)
5. [Bibliografia / Recursos](#)

4.4. Feminismes i moviments globals, les dones defensores dels drets humans

1. [Presentació.](#)
2. [Objectius específics](#)
3. [Continguts](#)
4. [Referències bibliogràfiques](#)
5. [Bibliografia / Recursos](#)



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



4

1. Enfocament i estratègies de gènere en la cooperació al desenvolupament

Presentació

La mirada de gènere a la cooperació per al desenvolupament s'ha anat integrant al llarg d'un llarg procés de reivindicació del moviment de dones del Sud i de sectors de la cooperació amb vocació emancipadora. En aquest apartat, veurem com s'ha esdevingut aquest procés i quines són les diferències principals entre els enfocaments Dones en Desenvolupament (MED, per les seves sigles en castellà), Gènere en Desenvolupament (GED), així com algunes eines que ens poden ajudar a fer una bona anàlisi de gènere.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Objectius específics

Conèixer el concepte de gènere i comprendre'n el potencial transformador d'una realitat desigual.

Diferenciar entre estratègies inclusives i estratègies transformadores de la desigualtat i empoderadores de les dones.

Conèixer les principals eines metodològiques per acompanyar projectes transformadors de la desigualtat de gènere i empoderadors per a les dones.

Aproximar-nos a exemples concrets de projectes amb enfocament MED i GED



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Continguts

Notes introductòries: què implica la perspectiva de gènere?

- El gènere té a veure amb la manera com ens relacionam les persones en funció del que s'espera de nosaltres d'acord amb el sexe amb què hem nascut. Fa referència, per tant, als estereotips, responsabilitats i oportunitats assignats socialment i culturalment a les persones pel fet de ser homes o dones.
- Aquests trets diferenciats entre «ser home» i «ser dona» són específics de cada cultura (tot i que tenen trets comuns arreu) i canvien al llarg del temps, en gran part per l'acció política de grups subalterns (en el cas de les desigualtats de gènere, les dones).
- Molt important: «gènere» no és sinònim de «dona», sinó que és una categoria relacional. Per tant, és imprescindible incorporar els homes al procés per transformar les relacions desiguals.
- El gènere no està desvinculat d'altres atributs de la identitat de cada persona: l'origen ètnic o nacional, la cultura, el grup social, l'orientació o la identitat sexual, l'edat... El repte, de fet, és saber entreteixir aquestes identitats per copsar la interseccionalitat d'identitats i l'especificitat de les opressions que viuen les dones

negres, les dones lesbianes, les dones trans, les dones rurals, les joves o les grans, etc.

- El punt central de l'anàlisi i de la intervenció en els programes i projectes de cooperació al desenvolupament sensibles al gènere ha de ser, per tant, les relacions entre homes i dones i el qüestionament d'aquestes relacions de poder.

Recorregut històric: de l'enfocament MED al GED

Des de la dècada dels anys 50 i 60, amb la institucionalització de la cooperació internacional al desenvolupament, hi ha hagut agents de la cooperació, com ara ONGD, organismes multilaterals i entitats públiques, que han formulat intervencions encaminades a promoure la incorporació de les dones al desenvolupament de les seves comunitats. El desenvolupament d'aquest procés d'incorporació ha estat marcat profundament per l'evolució conceptual de la situació de les dones i del seu rol en la societat. D'aquesta manera, en funció de com s'observava i s'entenia que aquesta realitat es podia canviar i per a què es volia canviar, s'han promogut polítiques, programes i projectes varis.

Com diu Clara Murguialday (Murguialday, Clara, «[Enfoques de políticas hacia las mujeres](#)», a *Diccionario de Acción Humanitaria y Cooperación al Desarrollo*, Hegoa), economista feminista i una de les principals teòriques en la relació entre gènere i desenvolupament, «els plantejaments que sustenten les polítiques dirigides a les dones han transitat des de la invisibilització dels seus interessos i necessitats de gènere, fins a la consideració actual de la subordinació de gènere com un obstacle per al desenvolupament».

La pròpia Murguialday, sobre la base dels enfocaments de la cooperació internacional envers les dones que han descrit acadèmiques especialitzades en les relacions de gènere i

desenvolupament, com Mayra Buvinic i Caroline Moser, cataloga de la manera següent les tres maneres en què les institucions del desenvolupament han conceptualitzat el paper de les dones en la societat:

1. Les dones són un sector vulnerable, receptores passives de les accions de desenvolupament i intermediàries, en tant que són mares, perquè els seus fills i filles accedeixin a determinats béns i serveis.

2. Les dones són agents econòmics, susceptibles de ser utilitzats per alleujar la pobresa de la llar i dotar —mitjançant el seu treball no pagat— la família i la comunitat dels serveis col·lectius que l'Estat no proveeix.

3. Les dones són el pol subordinat a les relacions de gènere desiguals, cosa que els impedeix accedir als recursos i al poder en condicions d'equitat.

Si bé els enfocaments 1 i 2 no estan del tot superats i encara trobam projectes anomenats de cooperació al desenvolupament que recullen així les seves intervencions, sí que podem parlar, en termes generals, d'un trànsit envers l'últim enfocament. Vegem amb una mica de detall com s'ha fet aquest trànsit i què impliquen cada un dels enfocaments.

Anys 50-60: enfocament de la invisibilitat o la falsa neutralitat

Els actors encarregats del desenvolupament (institucions de l'Estat i ONGD embrionàries —organitzacions de beneficència, principalment) entenen la pobresa com un endarreriment econòmic. Per tant, si les polítiques de desenvolupament econòmic que s'apliquen a Occident s'exporten als països del Sud, tota la població es beneficiarà dels seus efectes. Es concep la població com un tot homogeni..., que és, a més, masculí. No es

tenen en compte les relacions de poder que operen per generar desigualtat en els grups socials, com la desigualtat de gènere, i, per tant, no es preveuen estratègies diferenciades per tancar la bretxa de desigualtat que separa homes i dones, i que així els beneficis del desenvolupament arribin, de manera efectiva i real, al conjunt de la població.

Naila Kabeer, economista feminista nascuda a l'Índia, posa un exemple molt clar de com la cooperació al desenvolupament ha invisibilitzat les dones de manera sistemàtica: «El desenvolupament s'ha ocupat dels homes i ha estat fet per homes i per a homes. Per què? Urvashi Butalia, fundadora de la primera empresa de publicacions feministes de l'Índia, ens explica, d'un periodista indi, que va publicar una sèrie de relats de la vida rural a l'Índia basant-se en les seves visites a un llogaret en particular. L'autor parlava dels homes propietaris de la terra i dels qui la treballaven, de les estratègies de supervivència, dels bestiaris i aus de corral, de les collites i de les estacions, però mai no parlava de les dones del llogaret. Quan li varen preguntar per què, la resposta va ser simple: no n'havia vista cap. Si bé aquesta és una evidència molt literal de la invisibilitat de les dones, és una metàfora adequada del que moltes persones han identificat com el problema bàsic del desenvolupament per a les dones: els qui elaboren les polítiques simplement no "veuen" les dones» (Kabeer, Naila. *Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought* ('[Realidades trastocadas. Las jerarquías de género en el pensamiento del desarrollo](#)'). Mèxic: UNAM, 1998).

Anys 60-70: enfocament del benestar i enfocament de l'eficiència

Després d'algunes dècades d'ajuda al desenvolupament, els països donants i entitats encarregades de dissenyar i executar projectes i programes de cooperació al desenvolupament veuen

que els beneficis de les seves intervencions no aconseguixen que els països del Sud avancin envers els nivells de desenvolupament esperats. Recordem que, en aquells moments, «desenvolupament» s'equiparava, gairebé exclusivament, a «creixement econòmic».

També en aquells moments (i encara ara) la dona era concebuda com un instrument necessari per al benestar de la família. Per tant, en el món de la cooperació al desenvolupament es començà a plantejar que es destinàs una part de l'ajuda específicament a les dones, no per millorar la seva situació en desavantatge respecte dels homes i transformar les relacions de poder que generen desigualtat de gènere, sinó com a estratègia més eficaç per assegurar una gestió més bona dels recursos econòmics. Al cap i a la fi, les dones són les encarregades de les cures i moltes vegades d'administrar els recursos (no, controlar-los), i, com que actuen sempre pensant en el benefici de la família, i per extensió, de la comunitat, els diners hi tindran més impacte. Clara Murguialday ho planteja així de clar: «Segons aquesta visió, les dones són només mereixedores d'ajuda assistencial (aliments, educació nutricional, salut maternoinfantil) amb l'objecte que garanteixin la supervivència de la família mentre ocorren els "miracles" del desenvolupament. El binomi mare/fill — no les dones— és identificat com la unitat que ha de ser impactada per la cooperació i el seu objectiu explícit és ensenyar a les mares a criar futurs treballadors sans i productius».

Anys 70-80: enfocament de la igualtat d'oportunitats (Dones en desenvolupament - MED)

Després d'anys d'invertir recursos, es constata que els beneficis del desenvolupament no arriben a tothom igual, no s'ha generat l'esperat «efecte en cascada» i hi ha sectors de la

societat que, fins i tot, han empitjorat o no han avançat, com és el cas de les dones.

Des del moviment feminista, les dones comencen a reclamar un paper central i actiu als processos de desenvolupament. És important emmarcar aquest enfocament en un moment històric concret: el període entre 1975 i 1985 és conegut com la Dècada de la Dona, ja que durant aquests anys es varen celebrar les tres primeres conferències mundials sobre les dones: a Ciutat de Mèxic (1975), Copenhaguen (1980) i a Nairobi (1985). Aquestes conferències varen suposar un punt d'inflexió (que culminaria amb la Conferència de Beijing, al 1995, i la seva Declaració i Plataforma d'Acció) en l'agenda mundial de la igualtat de gènere.

A partir de la Dècada de la Dona és quan es comença a parlar del paper clau de les dones en els processos de desenvolupament, no solament com a proveïdores de benestar de la família, o com a elements «garantidors de l'eficàcia de l'ajuda». Hi ha alguns sectors de la cooperació i el moviment de dones que afirmen, de cada vegada amb més contundència, que les dones han estat invisibilitzades dels processos de desenvolupament, i que només podem parlar de desenvolupament real i sostenible, si les dones (la meitat de la humanitat) són incloses com a actors clau en els projectes i programes. Les dones han de tenir igualtat d'oportunitats en l'accés a l'educació, la capacitació laboral, l'ocupació i la representació política. És en aquest moment que es comença a parlar de l'enfocament o estratègia de Dones en Desenvolupament, més conegut per les seves sigles en castellà, MED.

Si bé és cert que aquesta estratègia va permetre visibilitzar les dones com a actors centrals dels processos de desenvolupament, també va contribuir a reforçar-ne els rols tradicionalment assignats a les dones i que, en definitiva, reproduïen i perpetuen les relacions de poder que generen desigualtat. Per què? Perquè la majoria de projectes formulats i implementats segons aquesta estratègia es varen focalitzar exclusivament en les dones (i no en la relació desigual entre homes i dones, que és la base de la

categoria gènere, una categoria relacional i no equiparable a «sexe»), i en les seves «particularitats» i «característiques» distintives. Per posar-ne un exemple (després en veurem un altre amb més detall): és l'època dels projectes productius d'horts o granges de gallines per a dones, ubicats a ca seva o als patis i, per tant, que perpetuen la reclusió de les dones a l'àmbit privat, i que no tenien en compte el control dels recursos generats, que la majoria de vegades requeia sobre els marits. S'invertien molts recursos en les dones, però l'impacte en la millora de la seva vida no es veia, perquè posaven el focus a reforçar el seu rol social, i no en les relacions de poder que situen les dones en una situació de subalternitat. Utilitzant la metàfora de Naila Kabeer, «intentar curar el càncer amb pegats».

Anys 90: enfocament de l'apoderament (gènere en desenvolupament)

A final dels anys vuitanta, es produeix un canvi molt important en la manera com la cooperació al desenvolupament visualitza les dones. En gran part, això ocorre com a resultat de les reivindicacions i crítiques dels moviments de dones del Sud, amb el suport de tècniques feministes que treballaven o col·laboraven amb ONGD i organismes multilaterals. Aquestes manifestacions analitzen com, després de dècades de sistema de cooperació al desenvolupament, han demostrat que el que impedeix la plena participació de les dones en el desenvolupament no és solament que no les havien tingudes en compte en els processos de desenvolupament o que havien estat invisibilitzades, sinó, sobretot, són les relacions de poder i subordinació entre els gèneres. Els projectes i programes deixen d'estar centrats en les dones com a sexe i comencen a enfocar-se sobre el gènere com a categoria relacional; en concret, sobre les relacions desiguals de poder entre els gèneres. Aquest viratge del focus, o reenfocament

amb una graduació millorada, va donar lloc a l'estratègia del gènere en desenvolupament (GED).

Des d'aquest enfocament, és clau treballar en tres sentits:

- assenyalar i transformar les relacions desiguals de poder entre homes i dones
- treballar amb homes, joves i nins, com a actors imprescindibles en la transformació de les relacions de poder (l'enfocament MED només plantejava treballar amb dones), i
- l'apoderament de les dones.

I, per explicar les dimensions del concepte d'apoderament, citaré novament Murguialday (Murguialday, Clara, Pérez de Armiño, Karlos, i Eizagirre, Marlen. «[Empoderamiento](#)». *Diccionario de Acción Humanitaria y Cooperación al Desarrollo*, Hegoa). Afirmar que aquest terme implica:

a) Prendre consciència sobre la seva subordinació i l'augment de la confiança en si mateixes («poder propi»).

b) Organitzar-se de manera autònoma per decidir sobre la pròpia vida i sobre el desenvolupament que desitgen («poder amb»).

c) Mobilitzar-se per identificar els seus interessos i transformar les relacions, estructures i institucions que els limiten i que perpetuen la seva subordinació («poder per a»).

Aquí tenim un quadre resum de les diferències principals entre els enfocaments MED i GED i quines conseqüències han tingut sobre la vida de les dones en el marc de la implementació de projectes de cooperació al desenvolupament:

	DONES EN DESENVOLUPAMENT (MED)	GÈNERE EN DESENVOLUPAMENT (GED)
ENFOCAMENT	Les dones són el problema: elles han de canviar	Cerquen el desenvolupament

ENFOCAMENT	elles han de canviar.	desenvolupament de dones i homes.
TEMA CENTRAL	Situació de les dones i nines.	Relacions entre dones i homes.
OBJECTIU	Desenvolupament més eficient.	Desenvolupament humà sostenible i equitatiu amb participació de dones i homes en la presa de decisions.
PROBLEMA / CONSEQÜÈNCIA	Aquesta estratègia ha augmentat la càrrega de treball de les dones i no els ha proporcionat més poder econòmic. Les dones no han estat consultades sobre el tipus de desenvolupament i integració que volen. S'esdevé una integració en el món dels homes sense que canviïn les relacions de poder.	Les intervencions es basen en els rols, responsabilitats i poder de les dones i els homes en la societat a la qual pertanyen. Intenten millorar la posició de les dones amb relació als homes, de manera que tota la societat se'n beneficiï i es transformi.
SOLUCIÓ	Integració de les dones en el procés de desenvolupament existent.	Apoderament de les dones i els sectors més desafavorits. Transformació de totes les relacions de desigualtat.
ESTRATÈGIES	Implementar projectes dirigits a dones. Implementar projectes integrats amb alguna activitat específica per a dones. Augmentar la productivitat o els ingressos de les dones. Augmentar les habilitats de les dones per tenir cura de la llar o per oferir serveis gratuïts a la comunitat.	Identificar i satisfer les necessitats pràctiques de dones i homes per millorar-ne es condicions de vida. Identificar i satisfer els interessos estratègics de les dones.

Font: OXFAM, 1997

L'anàlisi de gènere

Una de les premisses de l'enfocament GED és que, abans de dissenyar qualsevol acció de cooperació al desenvolupament que es proposi millorar la vida de les dones, és fonamental fer una bona anàlisi de gènere. No basta observar la situació objectiva de les dones d'un determinat grup humà, sinó que realment cal entendre com són les relacions de poder en la comunitat; quines són les necessitats més bàsiques de les dones, però també a què aspiren, quins interessos tenen que permetin trencar a mitjà i llarg termini la seva situació de subalternitat; qui té més bona condició social i, per tant, és més valorat socialment; qui accedeix als recursos i qui els controla, etc. En definitiva, si el que volem realment és transformar la realitat de desigualtat, cal molta informació i molt profunda del funcionament d'un determinat grup humà.

Per dur a terme aquesta tasca, moltes estudioses de les relacions entre gènere i desenvolupament, així com tècniques feministes del sistema de cooperació al desenvolupament, han definit diferents eines teòriques, però també metodològiques, per assegurar-nos que recollim la informació necessària per analitzar una determinada realitat amb perspectiva de gènere. A base d'utilitzar aquestes eines i constatar-ne la utilitat per dissenyar intervencions sensibles al gènere, les anirem integrant a la nostra mirada d'una manera més natural i orgànica. Es tracta de posar-nos les ulleres de color violeta per mirar la realitat: això és, en definitiva, la perspectiva de gènere.

L'anàlisi de gènere en una societat qualsevol ens mostra que:

- Dones i homes tenen necessitats diferents i específiques.
- Les dones representen una categoria discriminada i desafavorida en relació amb els homes.

L'anàlisi de gènere ens permet treballar a dos nivells:

- En un primer moment, permet enfocar de manera diferenciada els papers, responsabilitats, necessitats i oportunitats entre dones i homes.

- En tenir aquesta informació, permet identificar les consideracions i bretxes de gènere i les possibles accions per atendre-les.

CONDICIÓ I POSICIÓ

La condició d'homes i de dones en un grup social determinat fa referència a l'estat material en què es troben (els recursos que tenen, l'estat de salut, el nivell educatiu, l'estructura de la família, l'accés a aigua, alimentació, habitatge, etc.).

La posició es refereix al lloc simbòlic que ocupen en la societat. Fa referència a la ubicació social i econòmica de les dones amb relació als homes.

Analitzar una societat tenint en compte no solament en quina condició estan homes i dones, sinó quina és la posició social dels uns i les altres ens donarà pistes molt importants per dissenyar projectes de cooperació al desenvolupament transformadors i empoderadors de les dones. També ens permetrà definir millor les necessitats pràctiques i els interessos estratègics que tenen les dones.

Necessitats pràctiques i interessos estratègics

Els processos de transformació de les relacions de poder entre homes i dones són processos de llarg termini, ja que impliquen canvis culturals, d'estatus, en una societat. Per això és tan important, en processos de cooperació al desenvolupament amb enfocament de gènere, identificar (i saber diferenciar) el que són necessitats pràctiques i interessos estratègics (atenció a la seva relació amb condició i posició, que vèiem abans).

Les necessitats pràctiques són les condicions materials de vida d'una població, les qüestions bàsiques que totes les persones han de cobrir. Són aquelles de la vida quotidiana, com ara la necessitat d'aigua, serveis de sanejament, d'habitatge o d'altres productes. En el cas de les necessitats pràctiques de les dones, ells mateixes les identifiquen a partir dels rols definits socialment, com una resposta a les condicions materials immediates no únicament de la dona (de fet, ni tan sols principalment), sinó especialment de la família.

Satisfer necessitats pràctiques està associat a accions a curt termini i més fàcils d'identificar. Es pot contribuir perfectament a satisfer les necessitats pràctiques i, per tant, les condicions de vida d'una determinada població sense transformar-ne el més mínim la posició social dels membres. Els projectes que apunten només a resoldre les necessitats pràctiques i a millorar les condicions de vida solen, en general, preservar i reforçar les relacions tradicionals entre dones i homes.

En canvi, els interessos estratègics són relatius a la posició que hom ocupa en l'estructura de poder d'un grup social; indiquen canvis a mitjà o llarg termini; volen establir igualtat d'oportunitats entre homes i dones, i entre diferents tipus de dones; solen suposar un repte a la divisió sexual del treball, el poder i el control, així com als rols i normes definides amb paràmetres tradicionals. Tot i que els interessos estratègics canvien en cada grup social, i per això és tan important identificar-los de manera participativa amb la comunitat amb la qual es dissenyarà un procés de cooperació al desenvolupament, els aspectes que es volen transformar per assolir la igualtat de gènere comparteixen alguns trets:

a) El control masculí del treball de les dones i la divisió sexual del treball (homes/àmbit productiu vs dones/àmbit reproductiu). Això ho veurem amb més detall a la sessió sobre la cultura de la cura (interès estratègic: drets econòmics).

b) L'accés restringit de les dones als recursos econòmics i socials valuosos i al poder polític, com a resultat d'una distribució molt desigual dels recursos entre els gèneres (interès estratègic: drets socials, econòmics, polítics i culturals).

c) La violència sobre les dones i el control de la seva sexualitat (interès estratègic: dret a una vida lliure de violència i drets sexuals i reproductius).

Accés/control dels recursos

És molt important saber identificar qui té accés als recursos, qui els controla i qui se'n beneficia en un determinat grup social, per poder proposar accions que contribueixin a redistribuir aquestes expressions de poder en una comunitat.

Parlam d'accés quan les dones i els homes tenen l'oportunitat d'obtenir i utilitzar recursos (aliment, terra, crèdit, tecnologia, etc.) o serveis (educació, salut, etc.).

Parlam de control quan existeix capacitat plena per prendre decisions sobre la gestió d'un recurs.

Per exemple, parlam d'accés quan es poden realitzar tasques agrícoles en terrenys que pertanyen a una altra persona, i de control, quan hom és propietari o propietària d'aquest terreny i pot decidir com utilitzar-lo. Potser les dones tinguin accés a recursos clau, però, si no en tenen el control, gairebé no tenen veu a l'hora de prendre decisions, si els recursos estan en perill.

En aquest punt, volem introduir un concepte molt important que cal tenir en compte per poder fer anàlisis amb perspectiva de gènere i així formular projectes amb vocació transformadora: la **feminització de la pobresa**. Aquest fenomen, que s'observa a tots els països, es refereix als mecanismes i barreres socials, econòmiques, culturals, etc., que generen que les dones i nines estiguin més exposades a l'empobriment (entès en termes monetaris i de recursos, però amb repercussions amb la baixa qualitat de vida en general). Segons un estudi d'ONU Dones

sobre la igualtat de gènere a l'Agenda 2030 (ONU Mujeres. [Hacer las promesas realidad: la igualdad de género en la Agenda 2030](#). 2018), per a 2014 s'estimava que, per cada 100 homes de les llars més empobrides, hi havia 155 dones en les mateixes condicions.

Ara és molt important entendre la pobresa de manera integral i multidimensional. Si diem que la pobresa té rostre de dona, necessitam eines d'anàlisi qualitativa i quantitativa que ens ajudin a mesurar aquesta pobresa amb enfocament de gènere. Algunes d'aquestes eines són l'Índex de desenvolupament de gènere i l'Índex de desigualtat de gènere, elaborats pel Programa de Nacions Unides per al Desenvolupament.

El primer mesura tres dimensions del desenvolupament humà:

- Vida llarga i saludable: mesurada per l'esperança de vida de cada sexe en néixer.
- Educació: mesurada per la taxa d'alfabetització d'adults i la taxa bruta combinada de matriculació en educació primària, secundària i terciària per sexe.
- Nivell de vida digne: mesurat per l'estimació d'ingressos percebuts per sexe.

El segon mesura tres dimensions de la desigualtat:

- Salut reproductiva: mesurada per la taxa de mortalitat materna i la taxa de fecunditat entre les adolescents.
- Apoderament: mesurat per la proporció d'escons parlamentaris ocupats per dones i la proporció de dones i homes adults de 25 anys o més que han cursat com a mínim l'ensenyament secundari.
- Situació econòmica: expressada com la participació en el mercat laboral i mesurada segons la taxa de participació en la força de treball de dones i homes de 15 anys o més.

Tot i que aquests índexs ens donen una informació parcial i es fixen amb variables que poden qüestionar-se i ser molt rígides i limitades, és interessant conèixer-los i intentar aplicar-los a les nostres anàlisis.

Com es recull a la [web del PNUD](#), l'Índex de desigualtat de gènere (i el mateix podríem dir del de desenvolupament), «dona indicis de la posició de les dones en 155 països i ofereix perspectives sobre les diferències de gènere en els principals àmbits de desenvolupament humà. Els indicadors d'aquest índex destaquen esferes en què es necessita una important intervenció normativa, i promouen el pensament proactiu i les polítiques públiques amb vista a superar els desavantatges sistemàtics que experimenten les dones».

Podeu consultar els índex de desenvolupament i desigualtat de gènere de 2020 del món a [l'últim Informe de desenvolupament humà del PNUD](#) (p. 356-364).



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Referències bibliogràfiques

ÁLVAREZ FERRERO, BEATRIZ (coord.) (2015). [Guía de l'AECID para la transversalización de la perspectiva de género. AECID.](#)

APY - Solidaridad en Acción y AECID. [Reeducándonos en Educación para el Desarrollo: Género.](#)

BUVINIC, MAYRA (1983). Women Issues in the Third World Poverty: A Policy Analysis. A Buvinic, M. et al. *Women and Poverty in the Third World*. John Hopkins University Press.

[Cuestiones de género](#) (2006). Acnur las Segovias.

KABEER, NAYLA (1998). *Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought* ('[Realidades trastocadas. Las jerarquías de género en el pensamiento del desarrollo](#)'), UNAM.

MOSER, CAROLINE (1993). *Gender Planning and Development. Theory, Practice and Training*. Routledge.

MURGUIALDAY, CLARA. [Enfoques de políticas hacia las mujeres](#), *Diccionario de Acción Humanitaria y Cooperación al Desarrollo*, Hegoa.

MURGUIALDAY, CLARA. [Intereses y necesidades de género](#), *Diccionario de Acción Humanitaria y Cooperación al Desarrollo*, Hegoa.

MURGUIALDAY, CLARA, PÉREZ DE ARMIÑO, KARLOS, I EIZAGIRRE, MARLEN. [Empoderamiento](#), *Diccionario de Acción Humanitaria y Cooperación al Desarrollo*, Hegoa.

ONU Dones (2018). [Hacer las promesas realidad: la igualdad de género en la Agenda 2030](#).

UNDP (2020). [Human development report 2020: The next frontier. Human development and the Anthropocene](#).

UNDP. [Índice de desigualdad de género](#).



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Bibliografia / Recursos

SANZ GRADOS, ANA, VALVERDE CHORÉN, ANA I CABALLERO MACARRO, YOLANDA (2019). [Cuaderno con herramientas para la planificación desde la perspectiva de género](#). Fundación Mujeres.

[Cuestiones de género](#). Acsur las Segovias, 2006.

DEL RÍO MARTÍNEZ, AMAIA I DEMA MORENO, SANDRA (coords.) (2013). Hacia una cooperación al desarrollo feminista: fundamentos transformadores, [Voces y saberes feministas. Hacia una agenda de la cooperación emancipadora](#), Hegoa, 27-34.

MURGUIALDAY, CLARA. [Enfoques de políticas hacia las mujeres](#), *Diccionario de Acción Humanitaria y Cooperación al Desarrollo*, Hegoa.

Vídeo: [Dueñas y señoras](#) (2013). Projecte de Xochitl Acatl, amb el suport de l'ONG Mugarik Gabe a Nicaragua.

UNDP (2020). [Human development report 2020: The next frontier. Human development and the Anthropocene](#), 356-364.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Annex: casos pràctics

Cas 1: un hort a casa. Projecte productiu amb dones senegaleses

Objectiu general: reduir la pobresa a través del desenvolupament econòmic

Objectius específics: les fonts d'ingressos són creades per a les dones, que els redistribuiran entre la família i la comunitat.

Descripció del projecte

El projecte Un hort a casa està enfocat a crear oportunitats de mercat en l'àmbit de l'horticultura domèstica o dels horts familiars. El projecte es va desenvolupar amb prop de 2.250 dones del Senegal, a la província de Kédougou, a la frontera amb Mali.

Les dones participants tenen petits horts familiars que gestionen precàriament i que amb prou feines els donen productes per a l'autoconsum. A la regió, hi ha índexs de desnutrició infantil elevats, i les dones no han pogut accedir a formació formal o informal per millorar els coneixements en horticultura o comercialització, ja que estan inserides en una societat profundament patriarcal en què els homes tenen l'última paraula en totes les decisions, ocupen tots els càrrecs de decisió. Moltes nines no estan escolaritzades, precisament perquè hom

considera que alfabetitzar-les és inútil. També hi ha índexs alts de violència de gènere.

L'objecte del projecte era millorar l'accés a recursos agrícoles de qualitat i als mercats. Per això, es va treballar oferint assistència tècnica per incrementar el rendiment agrícola dels horts familiars i dotant les beneficiàries de productes suficients per a l'autoconsum familiar, a més que es perseguia generar excedents per vendre'ls en els mercats locals i, així, generar ingressos per a la unitat familiar.

El treball directe amb dones a una regió com Kédougou, on les dones no tenen autonomia, no és una tasca fàcil i des del principi els responsables del projecte es varen veure obligats a negociar amb els consells d'ancians locals perquè els donassin autorització. Tradicionalment, a aquesta regió de Senegal, l'home té l'última paraula en pràcticament tots els aspectes de la vida pública, i molt més si l'assumpte té a veure amb la dona. De fet, durant tot el projecte es varen mantenir reunions mensuals amb els consells locals per informar-los dels progressos del projecte i per intentar implicar-hi els homes el màxim possible.

Es va crear una unitat d'avaluació i de seguiment per controlar l'avanç del projecte de manera regular. Entre els indicadors que es varen utilitzar podem esmentar els següents: producció agrícola, percentatge de la collita destinada a autoconsum, percentatge de la collita venuda en els mercats, ingressos, despeses de reinversió, com, per exemple, comprar una vaca per produir llet, mantega, iogurt, etc.

Reflexió

Si féssim una anàlisi de gènere, arribaríem a les conclusions següents, que són les que haurien de guiar la intervenció:

Condició: les dones no estan escolaritzades, els manca formació en aspectes que els interessin i no poden accedir a alimentació de qualitat per a elles i la família.

Posició: les dones no tenen valoració social ni poden participar activament en la seva comunitat. Els homes tenen sempre l'última paraula.

Necessitats bàsiques: productes d'autoconsum. Petits ingressos.

Interessos estratègics: millorar l'estatus social a través de la generació i del control d'ingressos propis. Autonomia econòmica.

Accés i control: sembla que el projecte té en compte que les dones puguin accedir als recursos generats per l'explotació dels horts casolans, però no recull com es farà efectiu el control efectiu sobre aquests recursos. En una societat profundament patriarcal, en què els homes tenen l'última paraula, el més probable és que, si no es tenen en compte mecanismes de redistribució del control dels recursos, aquest caigui plenament a les mans dels homes.

Aquesta adaptació d'un projecte real bastant actual conserva moltes característiques de l'enfocament MED. Es planteja un treball exclusiu amb dones i pretén canviar la seva situació material (condició) sense incidir en les relacions de gènere (posició). En parlar d'horts familiars, hi ha el perill de continuar relegant les dones a l'àmbit domèstic, limitant-los les possibilitats d'intervenir en l'esfera pública i, per tant, de millorar la valoració social. A més, també hi ha un risc fort de sobrecàrrega, ja que se'ls demana que es facin càrrec d'un projecte productiu sense desatendre les obligacions domèstiques.

D'una altra banda, s'hi implica els homes, però només perquè donin permís a la intervenció i la puguin fiscalitzar. Els indicadors de seguiment són purament quantitatius i centrats exclusivament en la productivitat; no ajuden a mesurar el grau d'empoderament.

El projecte apel·la al benefici econòmic que aporta la integració de les dones a la cadena productiva per justificar el treball amb elles, recordant l'enfocament de l'eficiència i, fins i tot, el de l'estratègia del benestar que vèiem abans. En definitiva, és

un projecte centrat a maximitzar resultats a través de la implicació de les dones, més que a transformar les causes de la desigualtat.

Cas 2: dones guatemalenques articulades en la defensa dels seus drets

Objectiu general: promoure l'exercici d'una ciutadania plena de les dones i eliminar tota forma de discriminació i exclusió, fent-ne visibles els efectes en la vida i en la vigència dels drets i autonomia de les dones, en el marc d'una democràcia moderna.

Objectius específics:

- Dones i organitzacions de dones: a partir de processos de formació, coneixen i difonen els seus drets fonamentals, en particular, el dret a una vida lliure de violència, els drets sexuals, els reproductius i el dret de participació.
- Organitzacions de dones coordinades: participen com a interlocutores i posicionen les seves agendes en processos de planificació i gestió de desenvolupament de les normes, polítiques públiques, serveis i pressupostos per a la defensa dels drets sexuals, els drets reproductius i el dret a una vida lliure de violència.
- El personal sanitari (homes i dones) encarregat de donar informació sobre drets sexuals i reproductius i d'atendre casos de violència sexual és sensible a temes de gènere, coneix i informa adequadament dels mètodes anticonceptius i els protocols, i actua de manera diligent per no revictimitzar en el cas d'agressions sexuals.
- El funcionariat del sector de la justícia (homes i dones) encarregat d'atendre casos de violència sexual és sensible a temes de gènere; coneix i informa adequadament els protocols, i actua de manera diligent per no revictimitzar i amb criteris de justícia restaurativa.

Descripció del projecte

El problema d'accés als recursos per fer vàlid i efectiu el dret de les dones a una salut sexual i reproductiva i a una vida lliure de violència és complex i multifactorial. Gràcies a la feina feta a les zones d'intervenció els últims anys i a l'aixecament i la sistematització d'informació, s'han identificat problemes que sustenten la intervenció, com són les bretxes de gènere, socials i de classe per accedir a serveis i polítiques sobre drets sexuals, drets reproductius i sobre el dret a una vida lliure de violència.

Entre les causes, podem assenyalar les següents:

a) L'escassa capacitat de la població per demanar serveis de qualitat i desenvolupament d'estratègies de vigilància ciutadana.

b) Serveis de programes de salut sexual i reproductiva, inclosa una vida lliure de violència de l'Estat, amb poca sostenibilitat política i pressupostària.

c) Polítiques públiques en drets sexuals i reproductius poc implementades i amb biaixos confessionals.

d) Dèbil capacitat organitzativa i participativa de les dones per exercir els seus drets.

e) Baixa capacitat del personal sanitari i del funcionariat del sector de la justícia de garantir el compliment drets sexuals i reproductius de les dones.

Són diversos els factors que es conjuguen i dificulten l'exercici ple dels drets de les dones i que, per tant, afecten la seva vida quotidiana i el desenvolupament.

En general, la seva agenda és reduïda per la confluència de situacions de pobresa, discriminació en l'educació i l'accés a la informació, feble autonomia en la presa de decisions, afectacions en la salut mental i, per descomptat, ésser objecte de violència.

D'aquesta manera, el projecte Dones guatemalenques articulades per a la defensa dels seus drets s'integra en una estratègia regional de quatre anys, amb finançament de l'Agència Espanyola de Cooperació Internacional al Desenvolupament (AECID) i pretén contribuir a enfortir les capacitats de lideratge, autonomia i capacitat organitzativa de les dones a la regió, per la incidència, exigibilitat, vigilància i control social al voltant dels drets sexuals i reproductius i al dret a una vida lliure de violència.

Concretament, amb aquesta intervenció es vol donar poder a dones adultes, joves i adolescents, perquè enforteixin la seva capacitat d'incidència, de vigilància i exigibilitat per exercir plenament els seus drets. Per a això, es vol implementar un sistema d'incidència i de vigilància ciutadana amb les organitzacions comunitàries de dones, per millorar la qualitat d'atenció en els serveis de l'Estat i la promoció dels drets sexuals, reproductius i el dret a una vida lliure de violència.

Per aconseguir-ho, es pretenen desenvolupar les estratègies següents:

- Enfortiment organitzacional i de lideratges de la Mesa multisectorial d'atenció i prevenció de violència familiar i sexual i de la Mesa de drets sexuals i drets reproductius, mitjançant la construcció d'una agenda política local i regional.
- Generació de coneixement: identificar barreres, buits normatius, mancances programàtiques i de procediments en les institucions públiques, ja que constitueixen barreres perquè les dones puguin exercir els seus drets, i elaborar possibles solucions que evidenciïn quantitativament i qualitativament el resultat de les polítiques públiques en drets sexuals, reproductius i el dret a una vida lliure de violència i/o salut sexual i reproductiva.
- Vigilància ciutadana: mitjançant accions de vigilància en els serveis públics prioritzats que redimensionin les necessitats i expectatives de les dones, les quals formen part de la rendició de comptes de les institucions de l'Estat.

- Incidència política local: mitjançant les accions de capacitat en el maneig dels instruments de gestió pública per millorar l'atenció de la salut sexual i reproductiva, inclosa la violència contra les dones; així com l'elaboració de missatges i propostes adreçats al govern local/regional per millorar la intervenció en relació amb els drets de la dona i l'equitat de gènere.
- Formació de personal funcionari dels sectors de la salut i la justícia en drets sexuals i reproductius.
- Aquestes estratègies han de ser liderades per dones, amb acompanyament de les organitzacions de dones de la regió, per assegurar-ne la sostenibilitat i continuïtat en el temps, i per garantir la coherència i alineació amb el treball realitzat des de fa anys pel moviment de dones de la regió.

Reflexió

Des de la perspectiva de gènere, l'anàlisi inicial és el següent:

Les dones no tenen accés a serveis relacionats amb els seus drets sexuals i reproductius; en general, desconeixen el conjunt dels seus drets. Hi ha índex de violència de gènere alts, embarassos no desitjats i violència sexual. Les dones necessiten enfortir la seva capacitat organitzativa i formativa. No tenen un rol actiu en la presa de decisions en les seves comunitats.

El personal funcionari (majoritàriament són homes) dels sectors de la salut i la justícia encarregats de garantir l'exercici dels drets sexuals i reproductius de les dones no tenen formació dels protocols i atenció amb perspectiva de gènere.

Les dones volen cobrir la necessitat bàsica d'accés a serveis relacionats amb drets sexuals i reproductius, i superar la violència de gènere que pateixen. L'interès estratègic, per transformar a mitjà i llarg termini la seva situació de discriminació, és tenir una veu política per incidir davant les institucions, i, paral·lelament, empoderar-se com a actores socials.

El projecte conjuga formació (de les dones i dels servidors públics encarregats de garantir els seus drets) i incidència política. Disposa del treball de les organitzacions de dones de la regió, que en són aliades i assessores durant tot el projecte (des de la formulació) i n'asseguren la continuïtat. Inclou els homes funcionaris com a peça fonamental per revertir situacions de desigualtat i d'exercici de poder desequilibrat.

El projecte pot contribuir, a mitjà termini, a avançar substantivament en l'exercici dels drets sexuals i reproductius de les dones guatemalenes (pel coneixement sobre aquests drets per part d'elles mateixes i també dels funcionaris públics), a canviar l'autoconcepció de les dones (empoderament i autonomia) i que la societat en general valori socialment les dones. Per totes aquestes coses, és un exemple de projecte formulat des de l'enfocament GED.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



4

2. La perspectiva de gènere en l'Agenda 2030

Presentació

L'Agenda 2030 assumeix el repte de transversalitzar enfocaments variis interrelacionats per oferir una mirada global sobre un món desigual i dissenyar, així, accions que contribueixin a transformar-la sense deixar a ningú enrere. Un d'aquests enfocaments és el de gènere.

En aquest apartat, veurem quins són els ODS específics de l'Agenda 2030 que es plantegen la igualtat de gènere com a meta última i com es transversalitza aquest enfocament a la resta d'ODS de l'Agenda 2030.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Objectius específics

Conèixer els ODS específics de gènere, les seves metes i alguns indicadors, i entendre com es transversalitza la perspectiva de gènere a tota l'Agenda 2030.

Valorar, des d'una perspectiva crítica feminista, els progressos i reptes de l'Agenda 2030 en matèria d'igualtat de gènere, i conèixer algunes recomanacions per accelerar-ne l'acompliment.

Veure de quina manera s'implementa el component de gènere a Espanya i a les Illes Balears.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Continguts

El caràcter transformador de l'Agenda 2030: com assumeix la igualtat de gènere com a eix transversal.

Al setembre de 2015, els 193 estats membre de les Nacions Unides varen aprovar l'Agenda 2030 per al Desenvolupament Sostenible. Formada per 17 Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS), 169 metes i 232 indicadors, l'Agenda 2030 aborda una àmplia varietat de desafiaments mundials: pretén eradicar la pobresa, reduir múltiples desigualtats, moltes de les quals estan interrelacionades; fer front al canvi climàtic, posar fi als conflictes i mantenir la pau.

Gràcies als esforços incessants de les defensores i dels defensors dels drets de les dones de tot el món, el compromís amb la igualtat de gènere és notable, integral i transversal. En aquest sentit, l'Agenda 2030 és clara: no hi pot haver desenvolupament sostenible sense igualtat de gènere.

Entre els 17 objectius n'hi ha un d'específic que està enfocat en la igualtat de gènere, **l'ODS 5. Assolir la igualtat entre els gèneres i empoderar totes les dones i nines.** Més endavant

veurem quines metes concretes es plantegen els ODS i com es proposen mesurar-ne el progrés.

Hi ha un altre objectiu, l'ODS 10, que es proposa reduir totes les desigualtats. La meta principal estableix la importància de promoure la inclusió social independentment de l'edat, el sexe i altres aspectes identitaris que puguin ser objecte de discriminació.

A més d'aquests dos objectius enfocats a promoure la igualtat, l'ODS5 específicament entre homes i dones, la perspectiva de gènere és present a tota l'Agenda 2030. Això vol dir que s'ha transversalitzat la perspectiva de gènere: per configurar-la, tingueren en compte la situació diferencial i desigual que tenen les dones i nines arreu del món per aconseguir tots els drets fonamentals i, per tant, la necessitat d'adoptar mesures que ajudin a compensar aquesta desigualtat estructural perquè, com sentència el lema de l'Agenda 2030, «no deixar ningú enrere». En aquest sentit, cada un dels ODS té indicadors específics per mesurar el seu progrés de manera diferencial, és a dir, tenint en compte la bretxa de gènere preexistent.





Fuente: Comisión Económica para América Latina y el Caribe (CEPAL).

Per què la igualtat de gènere ha estat considerada un eix transversal de tota l'Agenda 2030? No solament és per una qüestió de drets humans de dones i nines, sinó també per una qüestió d'eficiència i eficàcia dels ODS en conjunt. Una obvietat: les dones i nines representen la meitat de la població mundial i, per tant, condensen la meitat del potencial humà mundial. Resultat: quan millora la seva vida, els beneficis repercuteixen en tota la societat. Per exemple, l'accés de la dona a un treball decent i a ingressos regulars no contribueix només a la reducció de la pobresa (ODS 1), sinó que té un efecte en cascada sobre altres objectius, ja que també ajuda a assolir més bons resultats en l'educació, la salut i la nutrició de les dones i les nines (ODS 2, 3 i 4).

En definitiva, llevat que s'accelerïn els avenços en matèria d'igualtat de gènere, la comunitat mundial no únicament no

aconseguirà arribar l'ODS 5, sinó que també es veurà privada de l'**efecte catalitzador** que la igualtat de gènere pot tenir per a la consecució de l'Agenda 2030 en conjunt.

L'Agenda 2030: una eina feminista?

L'Agenda 2030 es presenta com un full de ruta envers el desenvolupament global, en què la igualtat de gènere és present transversalment. Gràcies a l'impuls del moviment de dones i feminista arreu del món i de tècniques feministes al si de les organitzacions i mecanismes de la cooperació internacional (també, Nacions Unides), l'Agenda 2030 suposa un avenç molt important a l'hora d'assenyalar com el desenvolupament, la pau i la prosperitat no són possibles sense la igualtat de gènere. A continuació, un gràfic inclòs a l'informe «Hacer las promesas realidad: La igualdad de género en la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible», elaborat al 2018 per ONU Dones, l'entitat de les Nacions Unides per a la igualtat de gènere i l'empoderament de les dones, que mostra molt sintèticament de quina manera es relaciona la igualtat de gènere amb la consecució de cada un dels 17 ODS.

GRÁFICO 3.1

LA IGUALDAD DE GÉNERO RESULTA CLAVE PARA CUMPLIR CON LA VISIÓN TRANSFORMADORA DE LA AGENDA 2030



ODS 17

La movilización de recursos suficientes será crucial para cumplir con los compromisos de igualdad de género de la Agenda 2030.



ODS 16

Las mujeres desempeñan una función determinante a la hora de prevenir conflictos y de forjar y mantener la paz. Mediante la plena protección de sus derechos, se podrán construir sociedades pacíficas e inclusivas.



ODS 15

El conocimiento específico de las mujeres sobre los bosques y su dependencia de estos las convierte en las principales contribuyentes a la conservación y recuperación forestal.



ODS 14

El empoderamiento de las mujeres en la toma de decisiones en el sector pesquero local se traduce en una mejor gestión y conservación de los recursos.



ODS 13

La igualdad de género es crucial para mitigar los efectos del cambio climático: la inclusión de las mujeres en los debates sobre el clima conduce a mejores resultados en los proyectos y las políticas relacionados con el clima.



ODS 12

Los patrones insostenibles de producción y consumo presentan un sesgo de género. Las mujeres se ven afectadas de manera desproporcionada por la escasez de recursos y los desastres naturales provocados por el cambio climático.



ODS 11

Las mujeres tienen los mismos derechos que los hombres a disfrutar de la ciudad, y su seguridad en los espacios públicos resulta fundamental para lograr una urbanización sostenible.

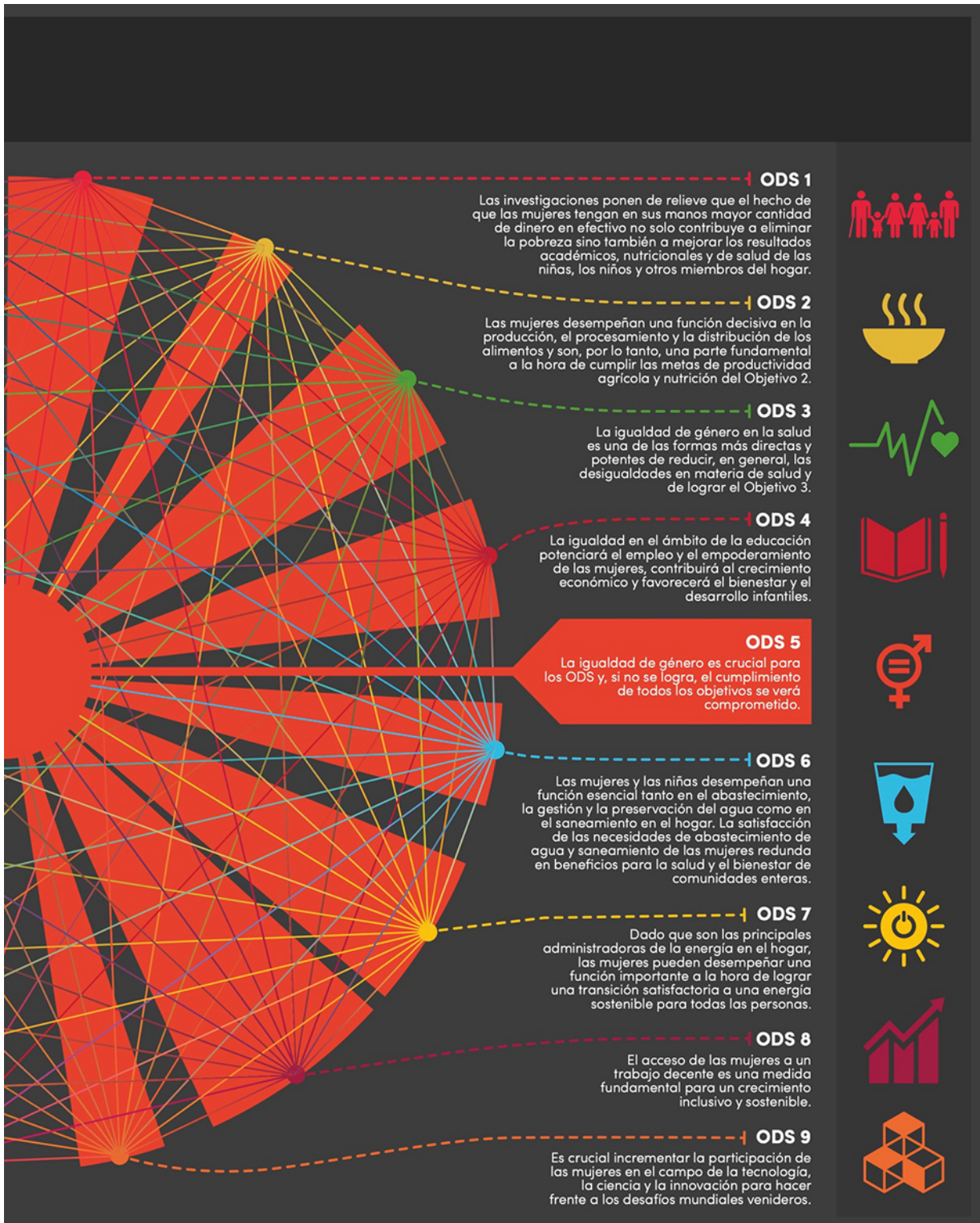


ODS 10

La igualdad de género está vinculada de un modo fundamental a la igualdad social en general.

Fuente: la infografía, recopilada y sintetizada por Beales y Gelber (2017), se basa en un análisis del conocimiento disponible sobre la forma en que los avances en la igualdad de género pueden ayudar a hacer realidad el ideal transformador de la Agenda 2030.

Notas: la infografía se basa en más de 600 publicaciones y artículos en inglés editados desde 2010. El grosor de las líneas del ODS 5 en el gráfico corresponde al número de artículos analizados. Pese a que la infografía no refleja de manera exhaustiva todas las posibles interacciones pertinentes para las cuestiones de género, su objetivo es ofrecer un punto de partida para una labor futura en pos de una comprensión más completa de la función catalizadora que desempeña la igualdad de género en la aceleración de los avances hacia el logro de todos los ODS. Las conclusiones y las síntesis de cada artículo, estudio e informe analizados están disponibles para quien las solicite.



Font: ONU Dones, 2018

A la introducció de l'informe d'ONU Dones, es resumeixen les claus del caràcter transformador de l'Agenda: «Què es necessitarà per aprofitar el seu potencial transformador i emprar-los a favor de la igualtat de gènere i dels drets de les dones? Tres de les dimensions transversals de l'Agenda 2030 són especialment importants per aconseguir una implementació sensible al gènere: el seu origen en els drets humans, amb l'entesa que són indivisibles; seva aplicació universal i compromís de no deixar ningú enrere i, finalment, el potencial que tenen com a eina per exigir la rendició de comptes als governs i altres parts interessades».

Ara bé, la societat civil i el moviment organitzat de dones han assenyalat les mancances de l'Agenda 2030 quant a perspectiva de gènere, des de la mirada transformadora i radical que ens dona el feminisme. Es critica que la màxima concreció de l'Agenda 2030 es redueixi a establir un ODS específic per a la igualtat de gènere i l'empoderament de les dones i les nines (ODS 5), però sense el reconeixement explícit dels drets humans de les dones, que queda fora del document oficial i només s'integren en la declaració política. Els drets sexuals de les dones no es reconeixen i els drets reproductius s'incorporen d'una manera molt acotada. La divisió sexual del treball no s'aborda explícitament i encara es connota una relació directa entre desenvolupament i creixement econòmic, cosa que planteja seriosos dubtes des del feminisme.

Un exemple: amb el lema «**Els ODS seran feministes o no seran**», hi ha ONG catalanes que han visibilitzat els buids de l'Agenda 2030 en matèria de gènere. Aquestes organitzacions afirmen que, «des del feminisme, entenem i visibilitzam el vincle evident que hi ha entre cada ODS, els drets humans de les dones i els drets sexuals i reproductius. Aquest vincle no és present en els 17 ODS oficials i, per tant, hi ha el risc que l'Agenda 2030, des del començament, «deixi molta gent enrere». Si volem fer canvis estructurals, que contribueixin a la transformació social, és indispensable visibilitzar i treballar des d'aquest vincle». Per això,

proposen una bateria d'ODS des d'una mirada feminista i interseccional, alternativa als ODS oficials.

Els **ODS feministes** plantegen, per exemple, que:

- No podem parlar de treball decent i creixement econòmic (ODS 8) sense parlar de la crisi de la cura, de la divisió sexual del treball i del sistema heteropatriarcal.
- Si volem assolir l'ODS 11 Ciutats i comunitats sostenibles, hem de treballar la violència sexual que pateix la dona a l'espai públic i privat.
- No podem assolir l'ODS 3 Salut i benestar sense lluitar per l'autonomia física i sexual de la dona, etc.

Les metes i els indicadors: fins on volen arribar els ODS en matèria d'igualtat i de quina manera mesuraran el progrés

Tot i que hi ha metes específiques per avançar envers la igualtat de gènere a tots els ODS (vegeu, a la bibliografia proposada, el document «La transversalización de género en los objetivos»), és a l'Objectiu 5 on podem veure al detall fins on es proposen arribar els estats membre que han assumit l'Agenda 2030, pel que fa a la igualtat de gènere. Vegem a continuació, les nou metes previstes per aquest objectiu, que s'ha d'assolir abans de l'any 2030.^{[1](#)}

5.1 POSAR FI A LA DISCRIMINACIÓ

Posar fi a totes les formes de discriminació contra la dona i la nina arreu del món.

5.2 VIOLÈNCIA DE GÈNERE

Eliminar totes les formes de violència contra la dona i la nina en els àmbits públic i privat, inclosos el tràfic i explotació sexual i altres tipus d'explotació.

5.3 MATRIMONI INFANTIL I MUTILACIÓ GENITAL FEMENINA

Eliminar totes les pràctiques nocives, com el matrimoni infantil, precoç i forçat, i la mutilació genital femenina.

5.4 TREBALL DE CURES

Reconèixer i valorar les cures i el treball domèstic no remunerats mitjançant serveis públics, infraestructures i polítiques de protecció social, i promovent la responsabilitat compartida a casa i amb la família, segons el que pertorqui a cada país.

5.5 PARTICIPACIÓ PLENA DE LA DONA I IGUALTAT D'OPORTUNITATS

Assegurar la participació plena i efectiva de la dona i la igualtat d'oportunitats de lideratge a tots els nivells decisoris en la vida política, econòmica i pública.

5.6 SALUT SEXUAL I REPRODUCTIVA I DRETS REPRODUCTIUS

Assegurar l'accés universal a la salut i als drets sexuals i reproductius segons l'acord de conformitat amb el Programa d'acció de la Conferència Internacional sobre la Població i el Desenvolupament, la Plataforma d'acció de Beijing i els documents finals de les seves conferències d'examen.

5.a IGUALTAT DE DRETS ALS RECURSOS ECONÒMICS

Emprendre reformes que atorguin a la dona igualtat de drets als recursos econòmics, així com accés a la propietat i al control de la terra i altres tipus de béns, els serveis financers, l'herència i els recursos naturals, de conformitat amb les lleis nacionals.

5.b ÚS DE TECNOLOGIA I ACCÉS A TECNOLOGIES DE LA INFORMACIÓ I LA COMUNICACIÓ

Millorar l'ús de la tecnologia instrumental; en particular, la tecnologia de la informació i les comunicacions, per promoure l'empoderament de la dona.

5.c POLÍTIQUES I LLEIS PER A LA IGUALTAT I L'EMPODERAMENT

Aprovar i enfortir polítiques encertades i lleis aplicables per promoure la igualtat de gènere i l'empoderament de totes les dones i les nines a tots els nivells.

- Per mesurar el progrés i acompliment de cada meta, hi ha 14 indicadors associats a l'ODS 5. Alguns exemples d'indicadors són els següents:
- Per mesurar el progrés envers la meta 5.2. «Eliminar totes les formes de violència contra les dones i nines», un dels indicadors és «Proporció de dones i nines de 15 anys d'edat o més que hagin patit, els 12 darrers mesos, violència física, sexual o psicològica infligida per un company íntim, actual o anterior, desglossada per la forma de violència i per edat».
- Per mesurar el progrés envers la meta 5.4. «Reconèixer i valorar les cures i el treball domèstic no remunerat», un dels indicadors és «Proporció de temps dedicat a tasques domèstiques i cures no remunerades, desglossada per sexe, edat i ubicació».
- Per mesurar el progrés envers la meta 5.5. «Assegurar la participació plena i efectiva de la dona i la igualtat d'oportunitats de lideratge», un dels indicadors és «Proporció d'escons ocupats per dones en a) els parlaments nacionals i b) els governs locals».
- Per mesurar el progrés envers la meta 5a «Emprendre reformes que atorguin a la dona igualtat de drets als recursos econòmics, així com accés a la propietat i al control de la terra», un dels indicadors seria «Proporció del total de la població agrícola amb

drets de propietat o drets d'assegurances sobre les terres agrícoles, desglossada per sexe».

I així per a cada meta. Quan emprenem processos que pretenen avançar envers la igualtat de gènere, com que sovint parlem de transformacions culturals, és molt important disposar d'indicadors sensibles al gènere que ens ajudin a mesurar en termes objectius el progrés i les millores reals en la vida de la dona i nina.

Recomanacions i propostes per fer efectiva l'Agenda 2030 en matèria d'igualtat de gènere.

L'estudi d'ONU Dones (2018) «Fer les promeses realitat: La igualtat de gènere a l'Agenda 2030 per al Desenvolupament Sostenible» mostra que la dona s'enfronta a un conjunt de desafiaments sense precedents en totes aquestes àrees, per la qual cosa cal adoptar mesures urgents per superar-los i que realment es puguin acomplir objectius i metes «sense deixar les dones i nines enrere». Així, l'informe mostra que:

- A 89 països, dels quals es tenen dades, el nombre de dones i nines que viuen en condicions de pobresa ascendeix a 330 milions. Això vol dir que hi ha 104 dones que viuen amb menys d'1,90 USD al dia per cada 100 homes que estan en la mateixa situació. La bretxa de gènere s'eixampla particularment durant l'edat reproductiva.
- Més del 50 per cent de les dones i les nines dels nuclis urbans dels països en vies de desenvolupament viuen en unes condicions que no els proporcionen almenys un dels recursos següents: aigua neta, instal·lacions sanitàries millorades, un habitatge durable i espai suficient per viure-hi.

- Eliminar totes les formes de violència contra la dona i la nina és una condició indispensable per forjar societats pacífiques; però, una de cada cinc dones de menys de cinquanta anys d'edat foren víctimes de violència física o sexual a mans de la parella els últims dotze mesos.

L'informe destaca fins a quin punt les dimensions del benestar i les mancances es creuen entre si en la vida de les dones i les nines. Una nina que neix en una llar pobre i és forçada a un matrimoni precoç, per exemple, té més probabilitats d'abandonar l'escola, donar a llum a edat primerenca, patir complicacions durant el part, i patir violència —situacions que es volen erradicar a través dels ODS— que una nina d'una llar amb més ingressos que es casa a una edat més tardana.

L'informe també va més enllà de les mitjanes nacionals i revela les profundes bretxes que hi ha entre les dones i les nines, les quals, fins i tot en un mateix país, viuen en mons completament diferents en funció del nivell d'ingressos i de factors com la raça o l'ètnia o el lloc on viuen. Per exemple, als Estats Units, els índexs de pobresa entre les dones negres i dels pobles indígenes d'Amèrica del Nord i Alaska són més de dues vegades més elevats que els de les dones blanques i asiàtiques. Al mateix temps, es registren disparitats igualment impactants en l'esfera de l'educació. El 38 per cent de les dones hispanes del quintil d'ingressos més baix no varen completar l'ensenyament secundari, mentre que la mitjana nacional és del 10 per cent.

El 2020, quan queden cinc anys per ratificar l'Agenda 2030 i deu per a la data límit per aconseguir els seus objectius, encara queden pendents molts de reptes en matèria d'igualtat. [Equal Measures 2030](#), aliança global entre la societat civil i el sector privat que té com a objectiu utilitzar dades i evidències científiques per aconseguir canvis polítics, ha creat un índex de gènere dels ODS per analitzar amb xifres reals el progrés envers la igualtat de la dona arreu del món. Segons una enquesta realitzada a 613 experts de 50 països, no serà possible aconseguir els objectius marcats als ODS per a dones i nines si no disposam de dades

específiques que en permetin mesurar el progrés. «Un món on cada dona i cada nina compta, i on els seus avanços són comptats», diu Equal Measures 2030. Aquí rau la importància dels indicadors i d'aplicar-los correctament.

L'informe d'ONU Dones ofereix un ampli rang de recomanacions per aconseguir els canvis necessaris. En destaquem les següents:

1) Polítiques integrades capaces de generar sinergies i ajudar a aconseguir diversos objectius alhora. Assolir la igualtat de gènere no és únicament un objectiu important en si mateix, sinó que és, a més, un factor capaç d'accelerar el compliment de l'Agenda 2030 i l'obtenció d'un futur sostenible per a tothom.

Per exemple, l'informe mostra que la reducció de la càrrega de la feina de cures no remunerat per a la dona mitjançant l'accés a serveis de cura infantil gratuïts i universals els permetria accedir a oportunitats d'ocupació, propiciaria la creació de treball decent en el sector dels serveis socials, i milloraria els resultats en salut i nutrició infantil. I, com mostren els models per a Sud-àfrica i l'Uruguai, la inversió es podria autofinçar, almenys en part, amb la generació de llocs de treball nous i ingressos fiscals suplementaris.

2) Més i millors estadístiques. A l'actualitat, no podem determinar amb certesa què passa amb la dona amb relació a tots els 17 ODS. D'una banda, n'hi ha sis que no inclouen indicadors que esmentin de manera explícita la dona i la nina i, de l'altra, la manca de dades de gènere diaris i oportuns impedeix fer-ne un seguiment apropiat.

3) Definir responsabilitats clares per a una implementació, un seguiment i una avaluació amb perspectiva de gènere. Els estats han de treballar per adaptar a les seves realitats locals els compromisos mundials d'igualtat de gènere, integrant-los en els plans nacionals de desenvolupament i en les polítiques, la legislació i els marcs pertinents. La responsabilitat i els recursos que es dediquen a la consecució de la igualtat de gènere en tots

els objectius i metes han d'estar clarament definits i oberts a l'escrutini públic. Les oficines nacionals d'estadística, així com els mecanismes nacionals de promoció de la igualtat de gènere, han d'exercir una funció central en aquests processos i han d'estar dotats dels recursos adequats per complir la seva funció.

4) Garantir la rendició de comptes per part d'aquells que ostenten el poder pel que fa als compromisos en matèria d'igualtat de gènere. En aquest esforç, és indispensable la participació d'una societat civil activa dotada d'espai per expressar-se.

Donar suport a les iniciatives ciutadanes per fer un seguiment dels avenços i exigir responsabilitats als governs respecte dels compromisos d'igualtat de gènere. Els governs, el sistema de Nacions Unides i altres organitzacions internacionals han d'oferir un entorn propici perquè les organitzacions i coalicions de la societat civil duguin a terme les seves pròpies avaluacions dels avenços en l'àmbit mundial, regional i nacional, i assegurar-se que les organitzacions defensores dels drets de la dona exerceixen una funció destacada en la seva preparació.

Tot i que l'Agenda 2030 és molt ambiciosa en el progrés envers la igualtat de gènere, es cal un impuls mancomanat més fort entre TOTS els actors socials, a tots els nivells: els estats que la varen aprovar; les institucions públiques, des de l'àmbit estatal fins al municipal; el sector privat, els mitjans de comunicació, les organitzacions de la societat civil, les institucions educatives i acadèmiques com la universitat, i també en l'àmbit individual. Aquest és el potencial mobilitzador de l'Agenda 2030: necessita del compromís col·lectiu perquè l'assolim. Per exemple:

- Quan reconeixes que la divisió sexual del treball no és natural i que el treball de cures ha de ser redistribuït entre homes i dones, i ho apliques a la teva vida quotidiana, responsabilitzant-te del treball reproductiu, aportes a la meta 5.4 (Reconèixer i valorar les cures i el treball domèstic no remunerats).
- Quan no comparteixes un mem masclista, assenyaless a qui ho fa o generes relacions sexoafectives igualitàries i respectuoses,

aportes a la meta 5.2. (Eliminar totes les formes de violència contra la dona i la nina en els àmbits públic i privat).

- Si tens un negoci i afavoreixes que les dones puguin créixer professionalment en igualtat de condicions, pagues el mateix a dones i homes per la feina que fan, assegures mesures de conciliació de la vida laboral i la familiar, i n'incentives el gaudi per part tant de treballadors com de treballadores, aportes a la meta 5.a (Igualtat de drets als recursos econòmics).
- Quan no monopolitzes la paraula en un espai de participació ciutadana (en el cas dels homes) i contribueixes a generar espais perquè les companyes puguin participar activament en la presa de decisions i expressió política, aportes a la meta 5.5.
(Assegurar la participació plena i efectiva de la dona, i la igualtat d'oportunitats de lideratge a tots els nivells decisoris de la vida política, econòmica i pública).

En l'acompliment dels ODS, amb les seves metes, els mecanismes de l'Estat (d'àmbit supranacional, nacional i local) tenen molta responsabilitat, al cap i a la fi han estat els estats els qui han ratificat el full de ruta que representa l'Agenda 2030. Però, el procés de construcció de l'Agenda 2030 va tenir una participació ciutadana sense precedents, precisament perquè la tasca és tan gran que ens implica a tots i totes: des de l'espai privat al públic, des de l'esfera més local i quotidiana a les grans polítiques d'Estat. L'Agenda 2030 ens responsabilitza a tots i a totes d'avançar envers un món més sostenible i solidari, en el qual tothom tingui les mateixes oportunitat; on ningú no quedi enrere.

El component de gènere de l'Agenda 2030: l'aplicació a Espanya i a les Illes Balears

De vegades, aquestes eines i aquests plans d'acció d'àmbit internacional ens sembla que són difícils d'aplicar a la nostra realitat concreta. És bastant habitual que tendim a pensar que al·ludeixen a la realitat de països del Sud, subdesenvolupats i empobrits. Hi ha moltes vegades que pensam: «Bé, això serveix per a països on encara no han assolit la igualtat i on la dona està discriminada... Això no passa aquí! Tenim igualtat d'oportunitats!».

És cert que a Espanya s'han fet grans progressos les últimes dècades per cloure la bretxa de gènere. Des del punt de vista normatiu, des que s'aprovà la Constitució, s'han adoptat moltes normes en els àmbits civil, penal, laboral, econòmic, educatiu, etc., que han introduït la igualtat de tracte i d'oportunitats. La Llei orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la igualtat efectiva de dones i homes constitueix el marc que integra el principi d'igualtat i la perspectiva de gènere en l'ordenació general de les polítiques públiques i estableix els criteris d'actuació de tots els poders públics en relació amb la igualtat.

Però, si fem un cop d'ull a algunes xifres del **context espanyol**, veurem que encara persisteix la desigualtat de gènere:

- El 58 per cent de la desocupació que hi ha a Espanya correspon a la dona.
- La bretxa salarial mitjana entre homes i dones a Espanya és de 5.941 €
- A Espanya, el 75 per cent de les persones que tenen treball a temps parcial són dones.
- La dona a Espanya destina més del doble de temps que l'home a tasques vinculades amb la llar i la família.
- Tan sols un 28 per cent de les dones espanyoles estudien una carrera tecnològica i un 7 per cent, enginyeries.
- Des de l'any 2003 (des que es computen els feminicidis), 973 dones han estat assassinades a Espanya per la parella o exparella. Al 2018, foren 47 dones assassinades.

Amb aquest context, l'Agenda 2030 pot ser un full de ruta que també ens faci implicar com a societat per avançar envers la igualtat de gènere? És clar que sí.

Per exemple, prenent com a referència una de les metes més contundents, clares i específiques de l'Agenda 2030, per la seva importància i urgència en la implantació d'un desenvolupament sostenible que respecti els drets humans de més de la meitat de la població, és la segona meta de l'ODS 5, que estableix com a prioritat eliminar totes les formes de violència contra la dona i la nina en els àmbits públic i privat. No obstant això, a Espanya, la violència per raó de gènere és una de les violacions dels drets humans més repetida.

Al juliol de 2018, Espanya va presentar a Nacions Unides un informe nacional voluntari. S'obria una finestra nova en l'avenç de l'Agenda, que incloïa el Pla d'acció (2018-2020) per a la implementació de l'Agenda 2030. En aquest, s'hi destaca amb una rellevància especial per acomplir l'ODS 5 a Espanya la consecució de la meta 5.6., relativa a la garantia de l'accés universal a la salut sexual i reproductiva i els drets reproductius. No obstant això, Societat Civil espanyola precisament ha criticat que no s'hagi progressat de manera significativa envers la meta 3.7 de l'Agenda 2030, que estableix que s'ha de garantir l'accés universal a la informació i educació sobre la salut sexual i reproductiva. Així ho recull l'informe de **Futuro en Común**² «Una Agenda 2030 transformadora per a les persones i el planeta»:

«Les mesures educatives adreçades a prevenir la violència sexual i promoure els drets sexuals i reproductius són algunes de les grans absents en les polítiques públiques espanyoles. No hi ha tampoc mesures educatives encaminades a prevenir la violència sexual entre joves o l'abús infantil».

Les **Illes Balears** també reporten al Govern espanyol sobre la consecució de les metes dels ODS. En concret, com a contribució a l'avenç cap a l'ODS 5, les Illes Balears varen reportar:

- Llei d'igualtat de dones i homes

- Pla de mesures contra les violències masclistes 2017-2020, estructurat en 6 línies estratègiques, 23 objectius i 135 mesures concretes. Dotat amb 13,6 milions d'euros
- Aprovació del II Pla d'igualtat entre dones i homes 2016-2019
- Protocol de prevenció i atenció de la mutilació genital femenina
- Protocol d'actuació sanitària davant la violència masclista
- També s'impulsen el Pla autonòmic contra el tràfic de dones i nines amb finalitat d'explotació sexual, des de la perspectiva dels drets humans; les principals línies de treball estratègiques; campanyes de sensibilització, i les línies d'actuació per a la coordinació efectiva entre totes les institucions.

L'informe de Futuro en Común recull: «Al llarg dels anys, les organitzacions feministes han denunciat la persistència de múltiples obstacles per protegir i identificar les víctimes de violència de gènere». Aquestes són algunes de les que recull l'informe:

- Traves en el sistema judicial. Les víctimes desconfien a l'hora d'enfrontar-se al procés judicial, tenen por que no les creguin, a les possibles represàlies que puguin patir, a perdre els fills i filles, a la vergonya, al fet que no donin importància al maltractament rebut, ja que s'obri un expedient d'expulsió a les dones en situació administrativa irregular. Tot això fa que gairebé el 65 per cent de les dones que reconeixen haver patit casos de violència física, sexual o por no hagin acudit als jutjats.
- Desprotecció de les víctimes de violència sexual. La Llei integral contra la violència de gènere de 2004 aborda únicament la violència comesa per parelles o exparelles i deixa en situació d'especial vulnerabilitat les dones víctimes de violència sexual duta a terme per tercers, així com els feminicidis comesos fora de les relacions de parella.
- La por a l'expulsió de les dones migrants. El contacte d'una dona migrant en situació irregular amb les forces de seguretat de l'Estat

per denunciar violència sexual pot comportar la seva detenció i expulsió, si té una ordre d'expulsió en vigor o si no aconsegueix acreditar els fets en el procés penal. Tot això té el greu efecte inhibidor de moltes dones migrants a l'hora de denunciar les violències que pateixen.

Entre les propostes que Futuro en Común recull al seu informe perquè Espanya avanci en les metes de l'Agenda 2030 en matèria de gènere hi ha:

- Aplicació del Conveni d'Istanbul, ratificat per Espanya al 2014. Aquest document obliga a tipificar com a delictes, quan es cometin de manera intencionada, conductes com la violència psicològica, l'assetjament, la violència física i sexual, els matrimonis forçosos, les mutilacions genitals femenines, l'esterilització i els avortaments forçosos
- Reforma de la Llei integral contra la violència de gènere de 2004
- Garantia de l'efectivitat del Pacte d'Estat contra la violència de gènere (assegurant assignació pressupostària, per començar)

Hem guanyat molt i encara queda molt per fer en matèria d'igualtat de gènere. L'Agenda 2030 pot ser una bona eina per estructurar-ne i mesurar-ne els progressos. En paraules de la secretària d'Estat per a l'Agenda 2030, Ione Belarra: «Lluitar per la igualtat de gènere a l'Espanya del segle XXI vol dir defensar polítiques que redistribueixin la riquesa i elevin el sòl que trepitgen milions de dones al nostre país, que veuen com les seves escales tenen molts més graons que les dels altres».

Les accions institucionals són molt importants, però ja des de la pròpia formulació, l'acompliment de l'Agenda 2030 requereix del compromís col·lectiu. I més encara quan parlem de canvis culturals, que és un component fonamental per cloure la bretxa de gènere i posar fi a les desigualtats entre homes i dones. El canvi comença aquí, comença per nosaltres, pel que facis tu a ca teva, amb les teves amistats o parelles, a la feina, a la universitat. ***

¹ Les metes que s'expressen amb números fan referència a fites que s'han d'assolir i les que inclouen també lletres són aquelles relatives a instruments, metodologies o mitjans d'implementació.

² Futuro en Común és una innovadora plataforma intersectorial de diàleg i treball a favor del desenvolupament sostenible, els drets humans i l'aprofundiment de l'espai cívic democràtic a l'Estat espanyol. Al 2015, coincidint amb l'impuls de l'Agenda 2030, la constituïren més de cinquanta organitzacions de vuit sectors socials (medi ambient, drets humans, acció social, feminisme, infància, cooperació per al desenvolupament i justícia global, discapacitat, economia alternativa, mobilitat humana, sindical, etc.), que, entre altres coses, treballen des d'una lògica sistèmica i transversal per generar propostes que permetin configurar una Agenda 2030 que sigui la clau per canviar el nostre país i el món.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Referències bibliogràfiques

Creación Positiva i Associació de Drets Sexuals i Reproductius (coord.). [Agenda 2030 feminista](#).

Futuro en Común (2018). [Una Agenda 2030 transformadora para las personas y el planeta](#). *Propuestas para la acción política*.

Govern d'Espanya. ODS (2018). [Informe d'Espanya per a l'examen nacional voluntari 2018](#)

Govern d'Espanya (2020). [Reconstruir el que és comú. La implementació de l'Agenda 2030 a Espanya. Informe de progrés 2020](#).

Observatorio de Igualdad de Género de América Latina y el Caribe (2020). [Transversalización de género en el seguimiento estadístico de los Objetivos de Desarrollo Sostenible](#). CEPAL.

ONU Dones (2017). [Transversalització de gènere en els Objectius de Desenvolupament Sostenible – Agenda 2030](#).

ONU Dones (2019). [Fer les promeses realitat: la igualtat de gènere a l'Agenda 2030](#).

Pla d'acció per a la implementació de l'Agenda 2030: Envers una estratègia espanyola de desenvolupament sostenible. Govern d'Espanya.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Bibliografia / Recursos

Latino América Genera, PNUD. Documento de trabajo: la transversalización de género en los ODS.

Creación Positiva i Associació de Drets Sexuals i Reproductius (coord.). [Agenda 2030 feminista](#).

AROCA SÁNCHEZ, IZASKUN; GONZÁLEZ GUERRERO, SORAYA; MONASTERIO MARTA, I NANCLARES, SILVIA (Pandora Mirabilia Género y Comunicación S. Coop.) (2018). [Una maleta feminista para trabajar los ODS](#). Harraulde Fundazioa - Batera 2030.

BELARRA, IONE (secretària d'Estat per a l'Agenda 2030). [El feminismo y la Agenda 2030: España tiene cuentas pendientes con el futuro](#). [ElDiario.es](#), 5 de març de 2020.

ONU Dones (2018). [Hacer las promesas realidad: la igualdad de género en la Agenda 2030](#) (resum).

Govern d'Espanya (2019). Pla d'acció per a la implementació de l'Agenda 2030: Envers una estratègia espanyola de desenvolupament sostenible, 30-32.

Futuro en Común. [Poner fin a las violencias contra las mujeres para alcanzar la igualdad de género](#). Article resum d'un dels tallers en línia del cicle «La igualdad de género para la (re)construcción de un mundo sostenible».



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



4

3. Feminismes i moviments globals, les dones defensores dels drets humans

Presentació

En aquest apartat farem una aproximació general a alguns dels moviments feministes i a la vigència de les seves teories al món de la cooperació per al desenvolupament. Ens centrarem especialment a conèixer categories i enfocaments feministes variats, així com experiències organitzatives de dones als països del Sud.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Objectius específics

Aproximar-nos als principals conceptes de la teoria feminista des de la seva aplicabilitat a processos de cooperació per al desenvolupament.

Conèixer algunes línies teòriques feministes i posar-les en diàleg amb la conceptualització sobre el desenvolupament.

Aproximar-nos a experiències organitzatives de dones als països del Sud, com a premissa fonamental per a qualsevol procés de cooperació al desenvolupament que vulgui ser realment transformador.

Conèixer la situació i el valor de la tasca de les dones defensores de drets humans



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Continguts

Feminismes: línies teòriques i implicacions amb processos de desenvolupament

Als apartats anteriors hem treballat com la cooperació al desenvolupament ha vist les dones i com s'havien anat incorporant les seves mirades, necessitats i interessos estratègics als projectes i programes de desenvolupament. També hem vist el caràcter transformador de l'Agenda 2030 en matèria d'igualtat de gènere, i que aquest pot ser un full de ruta mundial (però amb aplicabilitat local) per anar cloent la bretxa de desigualtat entre homes i dones. Tots aquests canvis i fites aconseguits no haurien estat possibles sense l'impuls (a força de mobilitzacions, reivindicació i incidència política davant les institucions) del moviment feminista i del moviment organitzat de dones.

El moviment feminista és immensament divers i heterogeni, i ha evolucionat i s'ha transformat el darrer segle, per la qual cosa farem un resum d'algunes de les línies teòriques feministes actuals que han marcat les conceptualitzacions del desenvolupament i del sistema de cooperació¹.

Feminisme liberal

El feminisme liberal es remunta a autors com **Mary Wollstonecraft** (1759–1797), amb la seva obra *Vindicació dels drets de la dona*. En oposició als valors feudals de jerarquia i desigualtat «natural» entre estaments, la filosofia liberal va desenvolupar la creença en la igualtat natural i la llibertat dels éssers humans. Al llarg dels segles, hi ha hagut altres teòriques que s'han sumat als seus postulats, com les feministes de la segona onada dels anys 60 i 70, com **Betty Friedan**. Friedan reflexionava sobre la importància de les relacions socials en la construcció del rol femení en veure la insatisfacció de la dona amb el rol assignat de tornar a la llar amb la condició de mestressa de casa, després de la Segona Guerra Mundial.

Les feministes liberals creuen que la subordinació femenina es basa en un conjunt de restriccions legals que els oprimeixen i que bloquegen la seva entrada i l'èxit en l'anomenat espai públic. La seva lluita és, doncs, aconseguir la igualtat entre els sexes a través de la reforma política i legal.

Entre les feministes liberals de la segona onada, ja a la segona meitat del segle XX, n'hi havia moltes que treballaven en agències governamentals. L'escriptora i lideressa comunista índia **Anuradha Ghandy** escriu: «La seva preocupació inicial era aconseguir modificar les lleis que neguen la igualtat de les dones en l'àmbit de l'educació, l'ocupació, etc. També varen fer campanya contra les convencions socials que limiten les oportunitats de les dones sobre la base del gènere. Però, a mesura que aquestes barreres legals i educatives varen començar a caure, es va fer evident que l'estratègia liberal de canviar les lleis en el sistema existent no era suficient per aconseguir la justícia i la llibertat de les dones (Ghandy, Anuradha. [Crítica al feminismo liberal, «radical» y posmoderno en Occidente](#), *Kaos en la Red*, 13/06/2020).

Les crítiques al feminisme liberal sostenen que assumir posicions individualistes dificulta el fet de veure les maneres com les estructures socials subjacents i els valors generen

desavantatges per a les dones. A més, amb aquesta visió individualista es desacredita la importància de la comunitat.

D'una altra banda, les feministes negres i les feministes postcolonials afirmen que el feminisme liberal dominant reflecteix només els valors de les dones blanques de classe mitjana, heterosexuales i ha ignorat en gran mesura les dones de diferents identitats racials, cultures o classes. Aquests grups expressen que la idea del feminisme liberal es basa en el privilegi blanc i que, en determinades ocasions, el feminisme liberal no reconeix com les dones racialitzades no tenien veu en expressar la seva opinió sobre la desigualtat, de manera que el feminisme liberal no inclou el racisme i la discriminació a causa de la seva construcció històrica.

Els postulats del feminisme liberal vinculats al concepte de desenvolupament són problemàtics, ja que pressuposen que, senzillament dotant les dones d'igualtat d'oportunitats per accedir a drets la seva situació de subordinació desapareixerà. Aquesta visió invisibilitza les relacions de poder i el caràcter sistèmic del patriarcat, arribant a posar la responsabilitat d'alliberar-se de l'opressió sobre cada dona individual.

Feminisme radical

El feminisme radical apareix immers en els moviments socials dels anys 60 com el dels drets civils, el nou moviment d'esquerra i el moviment contra la guerra del Vietnam. Dones que en el seu activisme polític havien estat relegades a un paper secundari varen començar a plantejar que l'arrel de totes les opressions era la que venia marcada per la dicotomia sexe-gènere.

A un article de *Píkara*, la feminista marxista Teresa Bambú, explica quin és el caràcter trencador d'aquesta línia de pensament feminista, en oposició al feminisme liberal: «la crítica a un feminisme liberal que s'acontentava amb la igualtat formal, sense aprofundir en les relacions de poder. Per a les radicals, havia de fer-se una anàlisi política allà on es manifestés el poder, i no

solament en l'àmbit privat, sinó en el públic. D'aquí la consigna «**allò personal és polític**», que trenca la dicotomia liberal entre les esferes privada i pública» (Bambú, Teresa (2020). [El feminismo radical, un gran incomprendido](#). Píkara).

Posant en diàleg aquest corrent feminista i les diferents maneres amb què el desenvolupament ha tingut en compte les dones, es podrien relacionar alguns postulats amb l'enfocament GED, que posa l'èmfasi a transformar no les dones, sinó el sistema patriarcal: només es podrà parlar de desenvolupament si s'incideix en les relacions de poder que es desprenen de les relacions de gènere, i que generen desigualtat i opressió a les dones.

Feminisme de la igualtat

Paral·lelament a la dicotomia feminisme liberal/feminisme radical, transcorren dues línies teòriques: el feminisme de la igualtat i el de la diferència. El primer parteix de la idea que els rols de gènere no existeixen i que són una conseqüència de l'educació i la cultura rebuts en néixer, en la línia del que sostenia **Simone de Beauvoir**, segons la qual «**la dona no neix, es fa**». El feminisme de la igualtat inclou feminismes varis, com són els **socialistes, marxistes i anarquistes**, i també el **feminisme liberal** o el **feminisme radical nord-americà**.

Tots aquests feminismes assenyalen que homes i dones són originàriament éssers humans. Basa el seu objectiu en aquesta idea: que les dones puguin gaudir del mateix estatus que tenen els homes.

El feminisme de la igualtat considera que la masculinitat i la feminitat són rols de gènere construïts socialment i que, atès que obeeixen a un contracte social que en determina l'existència, perjudica una part de la humanitat: les dones i nines.

La conceptualització del gènere com a social suposava rebutjar el determinisme biològic del sexe o la diferència sexual

utilitzats habitualment per justificar la discriminació de les dones. Per les feministes de la igualtat, la biologia no és el destí. Es tracta d'eliminar diferències de gènere socialment construïdes, ja que aquestes diferències reforçarien l'exclusió i l'opressió de les dones quan l'objectiu és posar-les en situació d'igualtat amb els homes.

Aquesta tendència feminista ha centrat les seves reivindicacions a obtenir una igualtat de drets en tots els àmbits de la vida: drets civils, polítics, drets a la feina, igualtat salarial, etc., així com una participació en tots els àmbits de la vida pública. Han promogut, a més, un canvi en les mentalitats i en les relacions entre els sexes en l'àmbit privat, exigint una igualtat efectiva en el terreny de la dedicació a la família i als fills/es. Ha defensat també el dret al propi cos, separant sexualitat de reproducció i defensant la lliure opció sexual. Així mateix, ha combatut manifestacions de violència cap a les dones.

Si bé la majoria de projectes i programes formulats i implementats des de la perspectiva GED recullen els postulats del feminisme de la igualtat, hi ha alguns aspectes d'aquesta línia de pensament que cal problematitzar a l'hora d'aplicar-los a processos de desenvolupament. Per exemple, que el feminisme de la igualtat tingui per objectiu compartir el poder amb els homes sense qüestionar l'essència d'aquest poder. D'altra banda, ser present en alguns espais reals de participació no comporta automàticament la profunda i necessària transformació de les relacions de gènere. També hi ha el perill que els compromisos burocràtics de les institucions facin perdre a les feministes autonomia i capacitat d'oposició (més endavant veurem què diuen d'això les feministes autònomes llatinoamericanes).

D'altra banda, el feminisme postcolonial i decolonial² critica la ceguera que el feminisme de la igualtat sovint presenta davant altres marques culturals, i planteja la interseccionalitat, és a dir, tenir en compte la convivència de diferents categories identitàries/d'opressió al mateix temps, relacionades no només amb el gènere, sinó també amb la identitat racial, la classe,

l'orientació sexual, l'edat, la ruralitat/urbanitat, etc. És per això que qüestiona, al feminisme de la igualtat, el fet de no donar importància a aquestes altres marques culturals i de portar-les a acusar-lo de ser un feminisme burgès i blanc, cec a les altres dominacions.

Feminisme de la diferència

Al contrari que l'anterior, no diferencia una dualitat que hagi de ser equiparada, sinó que reivindica la naturalesa femenina amb les seves característiques pròpies (la independència, la comunitat, la connexió, compartir, l'emoció, el cos, la confiança, l'absència de jerarquia, la natura, la immanència, el procés, l'alegria, la pau, la creació i defensa de la vida, etc.), sota el lema «**Ser dona és bonic**».

El plantejament pot ser molt interessant i transgressor perquè posa en molt alt valor trets tradicionalment vinculats a la feminitat que sempre han estat considerats secundaris i poc importants, però també pot ser problemàtic, en ser aplicat a la lògica de la cooperació al desenvolupament pel risc de caure en l'essencialisme. De fet, els projectes formulats i implementats amb lògica MED precisament el que fan és posar èmfasi a reforçar el rol de les dones com a cuidadores, com si aquesta fos una característica innata al sexe femení.

Enaltir l'ètica de les cures i la necessitat de posar la vida al centre pot ser políticament molt potent i contribuir a transformar les relacions de poder, però quan aquesta responsabilitat recau només en les dones i no es planteja la seva participació en l'esfera pública, es converteix en una càrrega, i el que fa és reproduir i reforçar la jerarquia de gènere i l'opressió envers les dones.

D'una altra banda, veurem com l'**ecofeminisme més clàssic** reprèn algunes idees del feminisme de la diferència. Com explica Alicia Puleo (Puleo, Alicia H. (2002). [Feminismo y ecología, un repaso a las diversas corrientes del ecofeminismo](#). *El Ecologista*,

31), una de les representants principals de l'ecofeminisme en l'àmbit espanyol, en parlar de la forma més clàssica i essencialista d'aquesta línia de pensament: «és un feminisme de la diferència que afirma que homes i dones expressen essències oposades: les dones es caracteritzarien per un erotisme no agressiu i igualitarista i per aptituds maternals que les predisposarien a el pacifisme i la preservació de la natura. En canvi, els homes es veurien naturalment abocats a empreses competitives i destructives. Aquest biologicisme va suscitar fortes crítiques al si del feminisme i l'acusaren de demonitzar l'home».

Feminisme decolonial

El feminisme descolonial és un corrent del feminisme sorgit a l'Amèrica Llatina que dona màxima importància a la intersecció dels conflictes de sexe/gènere, classe i raça, relacionant-la amb les institucions i categories culturals imposades pel colonialisme i el neocolonialisme, que qüestiona el feminisme universalista eurocèntric o occidental. Les línies de pensament i acció feminista següents, el feminisme autònom i el feminisme comunitari, així com el vessant llatinoamericà del feminisme negre, poden ser considerades elaboracions de feminisme decolonial, en tant que qüestionen els feministes occidentals per acusar-los de blancs, burgesos i cecs a la intersecció d'opressions que viuen les dones (per ser negres, indígenes, lesbianes, etc.) i plantegen alternatives teòriques i apostes polítiques pròpies.

a. Feminisme autònom

Tot i que és un corrent minoritari i, fins a cert punt, dispers, recollim aquesta línia de pensament pel seu caràcter, situat a Llatinoamèrica, i per la crítica frontal que fa al sistema de cooperació al desenvolupament.

El corrent de feminisme autònom neix a Llatinoamèrica com una crítica directa al que anomenen «institucionalització del feminisme» i a la professionalització del gènere a les ONGD, i propugnen la necessitat de mantenir-se independents als Estats

(en forma de governs nacionals o d'agències de cooperació internacional) per conservar l'autonomia i així poder fer transformacions substantives en les realitats de les dones.

Als anys 80, creix el moviment feminista llatinoamericà, alhora que es consolida el sistema de cooperació internacional a la regió. Això provoca que un nombre important de les feministes llatinoamericanes s'integrin al món de les agències de cooperació (estatals i internacionals) i a les ONGD. Hi ha, per tant una «professionalització» del moviment feminista, i això genera forts debats i polèmiques davant del moviment. Cal recordar que el moviment feminista llatinoamericà (en general, els moviments d'esquerra al continent) es configuren al voltant d'una forta identitat, des de la crítica colonial. L'arribada de nombroses ONGD i agències de cooperació internacional a la regió i la cooptació d'activistes feministes que es professionalitzen com a «tècniques de projectes de gènere» és llegida, per part del moviment feminista, com una pràctica colonial més, a part de representar un risc per la desmobilització del moviment feminista.

No és que el feminisme autònom tingui un corpus teòric diferent del d'altres corrents feministes; al contrari, beu de molts i els adapta a la realitat llatinoamericana. Al Manifiesto del Encuentro Feminista Autónomo, que va tenir lloc al 2009 a la Ciutat de Mèxic, recollen així les seves inspiracions teòriques: «A la nostra genealogia, recollim totes les formes de resistència activa de les nostres ancestres indígenes i afrodescendents; el llegat del feminisme radical dels anys setanta; les experiències primerenques dels grups d'autoconsciència; les pràctiques de l'affidamento (cura mútua entre dones) i de concessió d'autoria creativa entre dones de les feministes italianes de la diferència; el feminisme situat, descentrat i antiracista del moviment de dones llatines, xicanes i de color als EUA, que ha tingut continuïtat a Llatinoamèrica i al Carib; les aportacions de les lesbianes feministes en lluita contra el règim de l'heterosexualitat obligatòria opressiu per a totes les dones; el reconeixement de les dones com a categoria política i no natural tal com ens ho varen ensenyar les feministes materialistes; i, molt més properes, ens

sentim hereves d'aquesta part de la generació de feministes dels setanta que a final dels vuitanta no va estar disposada a abandonar les seves aspiracions de transformació radical de la realitat i va anunciar els perills del nou pacte entre una part important del feminisme amb la cooperació internacional, el sistema de Nacions Unides, l'Estat i les seves institucions».

Alguns grups d'aquest corrent són les Cómplices i el Movimiento Feminista Autónomo de Chile o Mujeres Creando de Bolívia. Varen articular les seves veus per primera vegada al VII Encuentro Feminista Latinoamericano y del Caribe, que va tenir lloc a Cartagena, Colòmbia, al 1996. A la Declaració del feminisme autònom, varen recollir la seva declaració de principis: «El nostre feminisme no és sumar-se o integrar-se a les relacions socials de desigualtat i de poder que altres han definit. La nostra política no és fer una llista de demandes, sinó el procés crític de repensar el món, la realitat i la cultura. El nostre feminisme és inventar la societat que volem construir».

b. Feminisme comunitari

Com a part del feminisme autònom, però amb la mirada posada en la realitat de les dones indígenes i populars i en el context colonial, sorgeix el feminisme comunitari, que va néixer del moviment Mujeres Creando Comunidad i el procés de canvi dut a terme pel poble indígena bolivià. Es considera que Julieta Paredes, aimara feminista lesbiana, és la fundadora del feminisme comunitari.

L'objectiu del feminisme comunitari és cercar una alternativa al feminisme tradicional occidental, el qual qüestiona la representació del subjecte feminista dins dels estereotips de dona blanca, de classe mitjana i heterosexual. El feminisme comunitari, per tant, donaria representativitat a dones que no estan visibilitzades en el feminisme tradicional, les dones pageses, indígenes i que, a més, viuen en entorns multiculturals i plurilingües.

Una aportació molt interessant del feminisme comunitari és la noció d'«entroncament patriarcal»: reconèixer que històricament hi va haver un entroncament patriarcal entre el patriarcat precolonial i l'occidental. A *Hilando Fino desde el feminismo comunitario*, Julieta Paredes (Paredes, Julieta (2008). [Hilando fino desde el feminismo comunitario](#)) diu: «Això significa reconèixer que les relacions injustes entre homes i dones aquí, a casa nostra, també es varen donar abans de la colònia i no que només és una herència colonial. Hi ha també un patriarcat i un masclisme bolivià, indígena i popular. Descolonitzar el gènere, en aquest sentit, vol dir recuperar la memòria de les lluites de les nostres rebesàvies contra un patriarcat que es va instaurar abans de la invasió colonial. Descolonitzar el gènere significa dir que l'opressió de gènere no només va venir amb els colonitzadors espanyols, sinó que també hi havia una pròpia versió de l'opressió de gènere en les cultures i societats precoloniales, que quan varen arribar els espanyols s'ajuntaren les dues visions, per desgracia, de les dones que habitem Bolívia. Aquest és l'entroncament patriarcal de què parlem».

c. Feminisme negre

El feminisme negre és un corrent de pensament dins el feminisme que defensa que el sexisme, l'opressió de classes i el racisme estan estretament relacionats. La manera en què aquests conceptes es relacionen entre si rep el nom d'interseccionalitat. El feminisme negre es va estendre als Estats Units a la dècada de 1960 com a resposta al Moviment pels Drets Civils, el qual exclouia les dones dels llocs de poder, i el racisme percebut des del moviment feminista.

Les pioneres d'aquest moviment són Sojourner Truth (dona negra esclavitzada, activista abolicionista i primera dona negra que va guanyar un plet contra un home blanc), Harriet Tubman (també dona negra esclavitzada) o la Colectiva Río Combahee. Algunes de les seves principals teòriques contemporànies són Angela Davis, Audre Lorde, Bell Hooks o Patricia Hill Collins.

De l'ecofeminisme i dels seus postulats, en parlarem més en profunditat a l'apartat següent.

Moviments feministes globals: una aproximació necessària per a qualsevol procés de cooperació al desenvolupament.

Les dones de tot el món afronten situacions difícils: violència de gènere, bretxa salarial, triple jornada laboral (remunerada —si és que la tenen—, la de cures i, moltes vegades, tasques comunitàries o activistes), manca de control sobre recursos com la terra, índex d'analfabetisme més elevat perquè no poden accedir a l'educació en igualtat de condicions, infrarepresentació a les institucions i als espais de presa de decisions, etc. Una de cada tres dones al món reconeix que ha patit almenys un cop a la vida discriminació pel fet de ser dona. Una enquesta recent realitzada pel Ministeri d'Igualtat espanyol revela que, al nostre país, una de cada dues dones ha patit algun tipus de violència masclista.

Aquesta discriminació estructural afecta totes les dones del món, a nivells i en contextos diferents. Però també hi ha una altra cosa que uneix les dones de tot el món: la inspiradora capacitat de resistir davant la injustícia i organitzar-se per transformar la realitat d'opressió viscuda. Dones de tot el món s'articulen en **organitzacions, moviments i xarxes**, d'àmbit local, nacional o regional, de vegades amb enfocaments específics, com la construcció de la pau, la lluita contra la violència sexual, l'empoderament polític o econòmic, la justícia de gènere, etc. Junes creen xarxes de suport i acompanyament mutu que traspassen fronteres, i la qual cosa genera un moviment internacional de dones en defensa de la igualtat, contra el masclisme i per a l'empoderament de la dona i la nina.

I, amb la seva lluita i les seves reivindicacions, no solament avancen en la consecució dels seus drets: fan que tota la societat sigui millor. En paraules de la periodista i escriptora francesa Christine Ockrent (Ockrent, Christine (2007). *El libro negro de la condición de la mujer*. Aguilar): «Les dones són la seva pròpia esperança. Només poden comptar amb elles mateixes per canviar la societat. Cada vegada que fem progressar els drets de totes nosaltres la humanitat sencera fa una passa cap a un món més just».

D'on surt aquesta capacitat de resistir a l'opressió i d'organitzar-se de dones de tot el món? Una altra periodista, Montserrat Boix (Iglesias, Marta (2007). [Movimientos de Mujeres. Por un mundo global](#). *Mujeres en Red, periódico feminista*), coordinadora del web Mujeres en Red, afirma que «les dones responen, s'han rebel·lat contra les pràctiques socials que les discriminen. I, a més, reivindiquen una mirada plural i més democràtica, no la mirada única que propugnen el patriarcat i les religions».

Sense voler caure en essencialismes, el que és cert és que l'única manera de fer front a les opressions que afecten a tot un col·lectiu (en el cas de la desigualtat de gènere, ni més ni menys un col·lectiu que representa la meitat de la humanitat), és unir-se i organitzar-se per ser més fortes i tenir més capacitat d'incidència, tant davant de les institucions responsables de garantir formalment i legalment la igualtat real, com amb el conjunt de la societat, per impulsar processos de transformació cultural.

Al marge del corrent teòric en què s'inscriguin, és fonamental, a l'hora d'emprendre un procés de cooperació al desenvolupament, saber com s'han organitzat les dones a la regió on treballarem. Identificar les aliances que han fet les dones per resistir i lluitar contra l'opressió, quines són les fites que han assolit i a quins reptes s'enfronten, com conceptualitzen les relacions de gènere i com viuen particularment les opressions per ser dones (partint de la interseccionalitat de les seves identitats) és fonamental per articular estratègies de transformació cultural

sostenibles i respectuoses amb els processos preexistents. I no només és fonamental conèixer aquests processos organitzatius, sinó que cal donar-hi suport i contribuir al seu enfortiment.

Els projectes de cooperació, per la lògica de les convocatòries i justificació de recursos exigits pels donants, tendeixen a ser curts en el temps. Això no vol dir que la nostra mirada hagi d'estar necessàriament limitada al curt termini. Com hem dit, la transformació d'estructures de poder basades en el gènere que generen desigualtat és un camí llarg. Només fent aliances i involucrant des del principi les organitzacions locals, nacionals o regionals, organitzacions de dones centrades en un tema (construcció de pau, economia, cultura, eliminació de violències) es pot assegurar la continuïtat dels processos per a la transformació cultural.

En aquest apartat, veurem una selecció d'organitzacions, moviments, xarxes o processos de dones, que s'articulen per fer front col·lectivament a les desigualtats de gènere i que treballen des de diferents nivells (incidència política, sensibilització, etc.) per l'empoderament de les dones.

Marxa Mundial de les Dones

Potser va ser una de les experiències organitzatives de dones amb més vocació internacionalista i aglutinadora. La primera Marxa de les Dones va tenir lloc al Quebec (Canadà) al 1995, i al 2000 es va formalitzar internacionalment. La Marxa Mundial de les Dones és un moviment mundial d'accions feministes que reuneix grups de dones i organitzacions que actuen per eliminar les causes que originen la pobresa i la violència contra les dones.

Lluiten contra totes les formes de desigualtat i de discriminació patides per les dones. Els seus valors i accions visen un canvi polític, econòmic i social. Els mateixos que s'articulen al voltant de la mundialització de les solidaritats, la igualtat entre dones, entre dones i homes, i entre els pobles, el respecte i la valoració de

lideratge de les dones, i l'enfortiment de les aliances entre dones i amb els altres moviments socials.

REPEM. Red de Educación Popular entre Mujeres de América Latina y el Caribe

Sorgeix en la dècada dels 80 quan un grup de dones de l'Argentina, el Brasil, Bolívia, Colòmbia, Equador, la República Dominicana, el Perú, l'Uruguai, Paraguai i Veneçuela, participants actives dels processos de moviments socials en els seus països i interessades per visibilitzar el paper i el treball de les dones com a actores socials, amb reivindicacions i aportacions pròpies, es reuneixen per «enfortir el moviment popular de dones a través de l'acció educativa». És un espai de trobada i construcció col·lectiva d'identitat com a dones teixidores de pensament i d'aposta política per una educació no sexista, inclusiva i sense discriminació per a les nines i les dones; una educació al llarg de tota la vida.

Ruta Pacífica de las Mujeres, Colòmbia

Moviment feminista que treballa per la tramitació negociada del conflicte armat a Colòmbia, per la visibilització dels efectes de la guerra en la vida de les dones i per l'exigibilitat dels drets a la veritat, la justícia, la reparació i la reconstrucció de la memòria històrica individual i col·lectiva per a la no repetició.

Formen part de la Ruta Pacífica més de 300 organitzacions i grups de dones de tot el país. Sobre els seus orígens, diuen: «Vam sorgir públicament el 1996 com a resposta a la greu situació de violència en la qual es troben les dones en les zones de conflicte, tant a les àrees rurals com urbanes. Treballem perquè les dones no només ens veiem i expressem com a víctimes de la guerra, sinó com a actores socials i polítiques del procés de negociació i de construcció de la pau».

Unión Nacional de Mujeres Guatemaltecas (UNAMG)

La UNAMG és una organització feminista fundada el 8 de març de 1980, formada per dones amb diversitat ètnica i d'edat, compromeses amb la transformació social, política i cultural, i que lluiten per una societat justa, equitativa i democràtica.

Com a resultat de la repressió política aguditzada a mitjan dels anys 80 al seu país, es va veure forçada a treballar des de l'exili durant diversos anys. A partir de la signatura dels Acords de Pau, el 1996, va reprendre el seu treball a Guatemala.

L'UNAMG s'ha especialitzat en la formació per a l'empoderament i l'organització de les dones, la comunicació per a la sensibilització i la construcció de ciutadania, dona seguiment a l'agenda de la Pau i està compromesa amb la recerca de justícia per a les dones en casos del passat i del present.

Red de Mujeres Afroamericanas, Afrocaribeñas y la Diáspora

És un espai d'articulació i empoderament de les dones afrodescendents a Llatinoamèrica i el Carib per a la construcció i el reconeixement de societats democràtiques, equitatives, justes, multiculturals, lliures de racisme, de discriminació racial, sexisme i d'exclusió, i promoció de la interculturalitat.

African Feminist Forum

Es va formar el 2006 com a espai per al moviment feminista autònom que s'organitza a tot el continent africà. La seva política s'emmarca en la Carta feminista africana. Funciona com a una conferència biennal que reuneix activistes feministes africanes per deliberar sobre qüestions que preocupen fonamentalment el moviment feminista al continent.

Akina Mama We Afrika

Organització no governamental internacional, panafricana, que treballa pels drets de les dones del continent, amb seu a Kampala. La seva visió: «Imaginem un món en què les dones africanes siguin autònomes políticament, econòmicament i socialment, i siguin defensores del canvi en les seves vides i en la seva societat». Tenen com a missió enfortir el lideratge individual i col·lectiu de les dones africanes, formant associacions estratègiques, per combatre el patriarcat i assolir la igualtat de gènere i l'empoderament de les dones per una Àfrica justa i segura.

Aquesta és una petitíssima selecció del moviment de dones a Amèrica Llatina i Àfrica, que ens permet tenir una idea de l'immens potencial organitzatiu de les dones al món. N'hi ha moltíssimes més, infinitat d'experiències organitzatives de dones, des d'una comunitat rural a moviments regionals o internacionals. És molt important, per coherència i sostenibilitat, que abans d'engegar qualsevol procés de cooperació al desenvolupament investiguem bé quin és el potencial, el bagatge, els avanços i els reptes del moviment de dones en el context en què treballarem.

Per conèixer més experiències organitzatives de dones al món, us recomanem el llistat d'Hegoa (http://www.hegoa.ehu.es/es/enlaces/redes_y_organizaciones_de_mujeres).

Defensar les defensores de drets humans

Amnistia Internacional defineix els defensors i defensores de drets humans de la manera següent: «Persones que, a títol individual o col·lectiu, treballen per fer realitat els drets recollits en la Declaració Universal dels Drets Humans i en les diverses normes que la desenvolupen. Aquest compromís s'ha demostrat fonamental per visibilitzar situacions d'injustícia social, combatre la impunitat i impulsar els processos democràtics a tot el món».

Posant-li rostre humà, l'organització **Iniciativa Mesoamericana de Mujeres Defensores de Drets Humans (IM-Defensoras)** respon així, a la seva web, a la pregunta de qui és una defensora de drets humans: «Una mare que cerca justícia per a la seva filla desapareguda. Una mestra que exigeix educació pública gratuïta, laica i de qualitat; una treballadora de la maquila que demana més bon salari; una activista pels drets LGBTI; una líder indígena o camperola que defensa el seu territori; una jove que es mobilitza per la despenalització de l'avortament; una periodista que treu a llum pública complicitats entre la policia i el crim organitzat... Les dones defensores de drets humans impulsen cada dia la llibertat, la igualtat i la justícia, tot i desenvolupar el seu treball en un entorn de discriminació i violència».

Les dones defensores dels drets humans fan la mateixa feina que els seus companys defensors i, per aquesta tasca d'assenyalar les injustícies, enfronten els mateixos reptes i amenaces com a resultat del seu treball. No obstant això, les dones s'enfronten a obstacles addicionals i amenaces a causa del seu gènere. En moltes societats, no s'espera que les dones alcin la veu i desafïïn l'estatu quo. Per aquest prejudici, basat en estereotips de gènere que circumscriuen les dones a l'espai privat, les defensores dels drets humans són sovint amenaçades, estigmatitzades, marginades socialment i fins i tot agredides sexualment, no només per defensar els drets dels altres, sinó perquè són dones que fan aquest treball.

Al 2019, el relator especial de les Nacions Unides sobre la situació dels defensors i defensores de drets humans, Michael Forst ([Informe del Relator sobre la Situació de les Defensores dels Drets Humans](#). Oficina de l'Alt Comissionat pels Drets Humans. 10/01/2019), va emetre un informe, en el qual afirmava que «a molts països, les dones que s'atreveixen a defensar els drets humans són estigmatitzades i anomenades males mares, terroristes o bruixes. Són silenciades i marginades de la presa de decisions i, fins i tot, poden ser assassinades».

L'informe mostrava que l'augment en el discurs misogin, sexista i homofòbic dels líders polítics els últims anys ha normalitzat la violència contra les dones defensores dels drets humans. En alguns casos, els que actuen en nom dels Estats han participat en atacs directes contra les defensores i les seves famílies. Pel relator, és especialment preocupant que l'hostilitat a què s'enfronten no només vingui de les autoritats estatals, sinó també dels mitjans de comunicació, dels moviments socials, de les seves pròpies comunitats i, fins i tot, la família. «La vergonya pública, els atacs contra l'honor de les dones i la seva reputació, el doxing o la publicació de les seves dades personals a internet, la violència sexual i els atacs contra els fills i éssers estimats, s'utilitzen per silenciar les defensores dels drets humans», va afegir ([Informe del Relator sobre la Situació de les Defensores dels Drets Humans](#). Oficina de l'Alt Comissionat pels Drets Humans. 10/01/2019).

Per exemple, a la regió mesoamericana, que comprèn la meitat meridional de Mèxic, Guatemala, El Salvador, Belice, així com l'occident d'Hondures, Nicaragua i Costa Rica, només entre els anys 2017 i 2018, almenys 3.305 dones defensores varen patir agressions per part de múltiples actors. De cada deu atacs, set varen ser perpetrats per representants dels Estats mesoamericans. A més, una de cada quatre agressions va passar contra grups de defensores durant mobilitzacions en defensa de drets, protesta i resistència. Les dades revelen que tres de cada cinc defensores han estat agredides repetidament. Així ho recull un informe de l'organització IM-Defensoras.

Aquest informe narra les violències específiques que pateixen les defensores de drets humans pel fet de ser dones: són víctimes de desqualificació, violència sexual, violència per part de la parella o altres membres de la seva família, violència per alterar l'ordre social establert (família, valors tradicionals), revictimització, tortura, tractes cruels, inhumans i degradants, assassinat, intimidació, assetjament psicològic, calúmnies, assenyalaments i campanyes de desprestigi.

La mateixa situació apunta l'informe anual d'Amnistia Internacional «Desafiar el poder, combatre la discriminació», presentat el 2019, que assegura que les dones defensores, «que, a més, defensen el medi ambient i el seu territori, estan en el punt de mira de poderosos interessos econòmics; són objecte de violència des de diferents fronts; són criminalitzades, fustigades i pateixen campanyes de desprestigi, mentre enfronten violències per part dels companys d'organitzacions i membres de les seves comunitats».

Conèixer, valorar i visibilitzar (sempre que això no impliqui posar-les en més risc) el paper de les dones defensores de drets humans és una forma de protegir-les. Per Amnistia Internacional (Amnistia Internacional (2019). [Desafiar el poder, combatre la discriminació. Crida a l'acció per reconèixer i protegir a les defensores de drets humans](#)), la seva importància en la promoció dels drets humans és fonamental, com ho expressa a l'informe: «Tenen un important paper a l'hora d'abordar totes les violacions de drets humans, fins i tot mitjançant la promoció de l'accés a la justícia i la lluita contra la impunitat, la resistència enfront de la repressió de l'Estat i la resposta a la violència de gènere, la lluita contra la pobresa i la discriminació, i l'obertura d'espais per a la plena participació de les persones més marginades de la societat. Ho fan en un context de violència i discriminació arrelades, en què predominen models socials patriarcals i heteronormatius. Precisament per aquest context, les dones defensores de drets humans han estat les principals defensores, i sovint les úniques, de la igualtat de gènere, la salut i els drets sexuals i reproductius, i el respecte dels drets de les dones».

Us convidam que aprofundi en la història d'algunes d'aquestes dones coneixent dues campanyes creades per visibilitzar la tasca de les dones defensores de drets humans: **#JuntosEnsProtegim**, impulsada per l'Oficina de Cooperació al Desenvolupament i Solidaritat de la UIB i **#DefensorasSemillasDeCambio**, de la Iniciativa Mesoamericana de Mujeres Defensoras de Derechos Humanos (en trobareu els enllaços a la bibliografia recomanada per a aquest apartat).

¹ Aquestes línies teòriques representen només algunes de les teories feministes principals, no són estanques i homogènies: n'hi ha moltes que comparteixen part dels postulats i han canviat al llarg del temps. Amb aquesta categorització hem volgut connectar algunes de les teories feministes principals a la conceptualització que s'ha fet de la noció de desenvolupament i com s'ha abordat la desigualtat de gènere al si de la cooperació al desenvolupament.

² La teoria feminista postcolonial forma part dels estudis postcolonials, que fan una revisió crítica del coneixement generat a Occident sobre la història, els fenòmens socials i els pobles no occidentals. Ha estat desenvolupada majoritàriament per acadèmiques d'Àfrica i Àsia (com les autores índies Chandra T. Mohanty i Gayatri C. Spivak, entre d'altres). Tot i que moltes vegades s'utilitzen indistintament i no hi ha total consens respecte d'allò que els diferencia, en termes generals, podem afirmar que els feminismes decolonials, amb més recorregut a Amèrica Llatina (l'argentina María Lugones; la dominicana Yuderlys Espinosa o la guatemaltenca Gladys Tzul Tzul, entre d'altres), no només tenen en compte el fet colonial, l'imperialisme i el racisme com a punt d'inflexió en la generació de les seves teories i discursos, sinó que van més enllà i tenen com a objectiu principal el desmantellament de les bases colonials de la modernitat capitalista. En el desenvolupament que trobareu més avall, ens detenim només en algunes de les expressions polítiques d'aquesta línia teòrica decolonial.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Referències bibliogràfiques

Amnistia Internacional (2019). [Desafiar el poder, combatre la discriminació. Crida a l'acció per reconèixer i protegir a les defensores de drets humans.](#)

BAMBÚ, TERESA (2020). [El feminismo radical, un gran incomprendido.](#) Revista *Píkara*, 27/03/2020.

FALQUET, JULES (2014). [Las «feministas autónomas» latinoamericanas y caribeñas: veinte años de disidencias.](#) Universitat de París Diderot.

GAMBA, SUSANA (2007). [Feminismo: historia y corrientes.](#) *Diccionario de estudios de género y feminismos*. Editorial Biblos.

GHANDY, ANURADHA (2020). [Crítica al feminismo liberal, «radical» y posmoderno en Occidente,](#) *Kaos en la Red*, 13/06/2020.

IGLESIAS, MARTA (2007). [Movimientos de Mujeres. Por un mundo global.](#) *Mujeres en Red*, periódico feminista.

[Informe del relator sobre la situació de les defensores dels drets humans.](#) Oficina de l'Alt Comissionat pels Drets Humans. 10/01/2019.

MORA, CONSUELO (2020). Iniciativa Mesoamericana de Defensoras. [Agresiones contra defensoras mesoamericanas: datos que duelen.](#) *Píkara Magazine*. 04/03/2020.

OCKRENT, CHRISTINE (2007). *El libro negro de la condición de la mujer*. Aguilar.

PAREDES, JULIETA (2008). [Hilando fino desde el feminismo comunitario](#).

PULEO, ALICIA H. (2002). [Feminismo y ecología, un repaso a las diversas corrientes del ecofeminismo](#). *El Ecologista*, 31.

[Una declaración feminista autónoma. El desafío de hacer comunidad en la casa de las diferencias](#). *Desde el Margen* (blog), 2009.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Bibliografia / Recursos

SÁNCHEZ BORROY, A. (2018). «[Mis compañeras del norte creen que han inventado el feminismo. En África lo ha habido siempre](#)», entrevista a Remei Sipi Mayo a EIDiario.es, 02/06/2018.

DEL RÍO MARTÍNEZ, AMAIA (coord.) (2012). ALVARADO, MAYA (Unión Nacional de Mujeres Guatemaltecas). [Miradas críticas para una cooperación comprometida con las luchas feministas](#), *Encontrarnos en la solidaridad, otra realidad posible*, 39-47, UPV/Hegoa.

BARROSO TRISTÁN, JM (2014). [Feminismo decolonial: una ruptura con la visión hegemónica, eurocéntrica, racista y buguesa. Entrevista a Yuderkys Espinosa Miñoso](#). *Iberoamérica Social: revista-red de estudios sociales* (III), 22-33.

Oficina de Cooperació al Desenvolupament i Solidaritat de la UIB. [Campanya Defensant Dones Defensores de Drets](#).

IM-Defensoras. [Campanya Defensoras Semillas de Cambio](#).

FALQUET, JULES (2014). [Las «feministas autónomas» latinoamericanas y caribeñas: veinte años de disidencias](#). Universitat de París Diderot.

GHANDY, ANURADHA (2020). [Crítica al feminismo liberal, «radical» y posmoderno en Occidente](#), *Kaos en la Red*, 13/06/2020.

PAREDES, JULIETA (2018). [*Hilando fino desde el feminismo comunitario*](#).

RAMÍREZ, CARLOTA (2015). [*Feminismo negro: cinco mujeres que hicieron historia*](#). *Huffington Post*, 28/07/2015.

Redes y organizaciones de mujeres. Hegoa.

Vídeo: [*Las Claves de Ochy Curiel. Feminismo decolonial*](#). CICODE, 2017. 10 min.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



4

4. L'ecofeminisme, la cultura de la cura i la necessitat de situar la vida al centre dels drets humans

Presentació

A la última sessió del mòdul, ens acostàrem a un enfocament del feminisme que sorgeix dels moviments de dones als països del Sud: l'ecofeminisme.

Ara veurem què és la cultura de la cura i què vol dir això de posar la vida al centre, aportacions teòriques i apostes polítiques sorgides des de l'ecofeminisme i l'economia feminista.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Objectius específics

Acostar-nos a l'ecofeminisme com a teoria feminista i pràctica política.

Conèixer el potencial polític i transformador de l'ètica de les cures com a aposta política.

Entendre què vol dir posar la vida al centre des d'una mirada ecofeminista i d'economia feminista.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Continguts

L'ecofeminisme: un moviment al servei de la vida

L'ecofeminisme és una teoria i un moviment polític en el qual dialoguen l'ecologisme o el respecte per la natura, que ens ha ensenyat a pensar en termes d'ecosistema i d'interdependència, i el feminisme, la lluita contra la discriminació de gènere, la defensa de la igualtat entre dones i homes, que ens ha ensenyat la necessitat de situar la vida i les cures al centre de tot. Abordar les preocupacions de l'ecologisme i el feminisme des d'una mirada compartida permet analitzar de manera molt acurada la realitat actual i fer propostes des del nivell més global al més local i quotidià per fer front a la crisi que vivim.

L'ecofeminista britànica **Mary Mellor** (Mellor, Mary (1997). *Feminismo y Ecología*. University Press) defineix així l'ecofeminisme: «és un moviment que veu una connexió entre l'explotació i la degradació del món natural i la subordinació i l'opressió de les dones [...]. Uneix elements del feminisme i de l'ecologisme, però ahora ofereix un desafiament per a tots dos. Del moviment verd, en pren la preocupació per l'impacte de les activitats humanes en el món inanimat, i del feminisme, en pren la visió de gènere de la humanitat, en el sentit que subordina, explota i oprimeix les dones».

La filòsofa ecofeminista **Karen Warren** (Warren, Karen. *Feminismo ecologista*, A AAVV. [El ecofeminismo. Exponentes y posturas críticas](#). Flacso Andes), utilitza el terme «feminisme

ecologista». Per ella, aquesta denominació inclou «una varietat de perspectives multiculturals sobre la naturalesa de les relacions que s'esdevenen a l'interior dels sistemes socials de dominació entre aquells éssers humans que es troben en posicions subordinades o de subdomini, en particular, les dones, i la dominació de la naturalesa no humana».

La científica i activista climàtica **Amaranta Herrero** (Herrero, Amaranta (2018). [Ecofeminismos: apuntes sobre la dominación gemela de mujeres y naturaleza](#), *Ecología Política*, 10/01/2018) parla dels trets puntals que l'ecofeminisme identifica per mantenir aquesta doble opressió, que es reforcen mútuament: «un patriarcat capitalista, una visió mecanicista del món i una cultura de la dominació i la violència. Amb una creença antropocèntrica i androcèntrica de superioritat biològica, els éssers humans (essencialment, els homes) s'han apropiat, han dominat i han sotmès violentament els altres éssers vius, inclosos els propis humans, així com els processos, productes i serveis que formen la natura o que són generats per ella».

Per què les dones han liderat la defensa del medi ambient? No en tenien prou de denunciar les injustícies que viuen pel fet de ser dones, la violència, l'empobriment, la manca de participació política, etc.? També han de ser les responsables de defensar la natura, la terra i el territori, els recursos finits? La resposta a per què són precisament dones les que han liderat el moviment ecologista amb una perspectiva feminista la trobam en el fet que probablement perquè són les principals afectades dels impactes del canvi climàtic i els desastres mediambientals. No és una qüestió d'essencialisme (com veurem que afirmava l'ecofeminisme «clàssic»): les dones han estat tradicionalment més vinculades a la terra, al territori i als recursos naturals per haver estat a càrrec de la reproducció de la vida, que requereix aquests recursos finits. Quan un riu està contaminat a un llogaret de Congo, les dones són les primeres que se n'adonen, ja que solen ser les encarregades de proveir d'aigua la família o de rentar la roba. Quan les palmeres que proveeixen aliment una comunitat del Carib són substituïdes per palma africana transgènica per produir oli per a exportació, seran les dones les que no tindran aliment per donar a la família, ja que el coco és la base de la seva dieta. Quan l'aire de Ciutat de Mèxic està contaminat i les persones més vulnerables (gent gran, infants, malalts) se'n veuen afectades, les dones, que estan al

càrrec d'aquestes persones dependents, també en patiran els efectes. Quan el sistema capitalista, amb els seus ritmes de producció no deixa espai per a la reproducció de la vida (les tasques de cures, que abordarem més endavant), les dones són les més impactades i es veuen obligades o bé a renunciar al treball productiu (entès com a remunerat) o bé a carregar amb dobles i triples jornades, combinant la feina fora de casa i les tasques de cures, que recauen majoritàriament sobre elles. En una cadena d'efectes generats pel sistema capitalista sobre els recursos naturals, les dones seran la peça que més pressió pateixi i qui tingui més risc de trencar-se.

Per això, no és d'estranyar que hi hagi hagut aquest diàleg entre els dos moviments més globals i fructífers dels segles XX i XXI, i que hagin estat dones de tot el món, especialment dels països del Sud, les qui hagin elaborat tot un marc teòric, però també una pràctica política al voltant.

Ecofeminisme clàssic/essencialista i constructivista: dues visions de la relació entre dona i natura

Tot i que la primera vegada que algú va escriure «ecofeminisme» ho va fer una europea, **Françoise d'Eaubonne** al seu llibre *Le féminisme ou la mort*, el 1974, han estat dones de països del Sud, amb fortes arrels i respecte per la terra i el territori qui, des de la teoria i la pràctica, han omplert de significat el moviment ecofeminista al món.

Tots els ecofeminismes comparteixen la visió que la subordinació de les dones als homes i l'explotació de la natura són dues cares d'una mateixa moneda i responen a una lògica comuna: la lògica de la dominació patriarcal i la supeditació de la vida a la prioritat de l'obtenció de beneficis. Però hi ha diverses línies teòriques i pràctiques polítiques ecofeministes, que de vegades entren en confrontació i polèmica. Farem una mica de genealogia del moviment per veure dos dels postulats pels quals ha transitat, i encara transita, l'ecofeminisme, probablement els que mostren més bé la diversitat de la teoria ecofeminista: la línia essencialista i la constructivista.

Cap a final dels anys setanta, alguns grups del feminisme radical reconsideren l'oposició natura/cultura, recuperant aquesta antiga identificació patriarcal que havia servit per sostenir la inferioritat de la dona (natura vs raó), per atorgar-li un significat nou. La filòsofa ecofeminista **Alicia Puleo** (Puleo, Alicia H. (2002). [Feminismo y ecología, un repaso a las diversas corrientes del ecofeminismo](#). *El Ecologista*, 31) ho explica així: «Afirmen aquestes feministes radicals que la cultura masculina, obsessionada pel poder, ens ha conduït a guerres suïcides i a l'enverinament de la terra, l'aigua i l'aire. La dona, més propera a la natura, és l'esperança de conservació de la vida. L'ètica de la cura femenina (de la protecció dels éssers vius) s'oposa, així, a l'essència agressiva de la masculinitat».

Aquest **primer ecofeminisme, anomenat «clàssic»**, és certament essencialista. Les dones tenim més connexió amb la terra «per naturalesa», com una característica biològica més. És una de les branques del feminisme de la diferència, que afirma que homes i dones expressen essències oposades: «les dones es caracteritzarien per un erotisme no agressiu i igualitarista i per aptituds maternals que les predisposarien al pacifisme i a la preservació de la natura. En canvi, els homes es veurien naturalment abocats a empreses competitives i destructives», explica Puleo (Puleo, Alicia H. (2002). [Feminismo y ecología, un repaso a las diversas corrientes del ecofeminismo](#). *El Ecologista*, 31) en exposar aquest ecofeminisme clàssic. Aquest essencialisme podia convertir-se en un arma de doble tall per a l'alliberament femení, pel rebuig als homes i al treball amb ells per a la transformació cultural i pel seu caràcter sovint místic va ser criticat per molts sectors al si del propi feminisme. Encara avui hi ha molta gent que identifica ecofeminisme amb aquesta línia primerenca i més clàssica.

Als anys 80, hi va haver moviments de dones a països del Sud que protagonitzaren accions en defensa de la natura i tingueren èxit. La més emblemàtica és la del moviment Chipko, a l'Índia, on les dones varen encapçalar la lluita contra la deforestació i la tala massiva d'arbres. La filòsofa i física nuclear índia **Vandana Shiva** (Shiva, Vandana (1995). *Abrazar la vida. Mujer, ecología y desarrollo*. Horas y Horas) va contribuir a visibilitzar la seva lluita i, amb la publicació d'*Abrazar la vida. Mujer, ecología y desarrollo*, portà l'ecofeminisme del Sud al Nord. Shiva afirma que el que coneixem com a

«desenvolupament» no és més que un «mal desenvolupament» que genera desigualtat i violència contra la natura. El mal desenvolupament es caracteritzaria, segons la seva opinió, pels postulats patriarcals moderns d'homogeneïtat, dominació i centralització. A *Abraçar la vida* ho resumeix així: «amb la destrucció dels boscos, l'aigua i la terra, estem perdent els sistemes en què es dona suport a la vida. Aquesta destrucció es fa en nom del «desenvolupament» i el progrés, però hi ha d'haver alguna cosa molt equivocada en un concepte de progrés que amenaça la pròpia supervivència. La violència contra la naturalesa, que sembla inherent al model de desenvolupament dominant, s'associa també a la violència contra les dones que depenen de la naturalesa per obtenir el suport per a si mateixes, la família i la societat». Tot i les enormes aportacions a la teoria ecofeminista des d'una mirada poscolonial, sovint ha estat criticada al si del moviment feminista per essencialista, ja que hi ha passatges de la seva obra que semblaven mostrar una relació gairebé ontològica entre dona i natura.

Alicia Puleo (Puleo, Alicia H. (2002). [Feminismo y ecología, un repaso a las diversas corrientes del ecofeminismo](#). *El Ecologista*, 31) llença aquests interrogants sobre les visions més essencialistes de l'ecofeminisme: «És comprensible que la naturalització de la dona, utilitzada des de temps remots per a l'exclusió de les dones del món de la cultura suscití greus inconvenients a les files feministes. Dir que les dones estem més a prop de la natura per la nostra capacitat materna no és tornar a tancar-nos en els límits de les funcions reproductives? I, d'altra banda, l'exaltació que l'inferioritzat des de posicions de no poder és capaç d'alterar els valors establerts? No estaríem afegint una feina més a les oprimides, la de ser salvadores de l'ecosistema invocant la seva essència?».

Donant resposta afirmativa a aquestes preguntes, va fent-se forta una línia dins l'ecofeminisme, anomenada **constructivista**, ja que afirma que l'estreta relació entre les dones i la defensa de la natura no és biològica, sinó un constructe social. L'assignació de rols en funció del sexe amb què naixem genera la divisió sexual del treball que situa els homes a l'esfera pública/productiva/valorada de la vida i les dones, a l'esfera privada/reproductiva/no valorada. No naixem preparats i preparades per exercir aquests rols en aquests àmbits específics de la vida, no és que tinguem una predisposició genètica o que ens agradi

més estar a l'esfera pública o a la llar, sinó que és a través d'un procés social i cultural marcat pel gènere que ens hi anam circumscriuint. Aquesta divisió dicotòmica genera relacions de poder jeràrquiques entre homes i dones. Aquesta línia feminista, molt vinculada a les ciències polítiques i econòmiques, però també a l'antropologia i la filosofia, traça profundes relacions entre l'explotació de la natura, la subordinació de les dones i el sistema capitalista.

Bina Agarwal (Agarwal, Bina (2010). Gender and green governance. Oxford University Press), economista índia, se situa en aquesta línia de pensament. Afirmar que, si bé és cert que les dones tenen un paper protagonista en la defensa de la natura, això no és donat perquè hi tinguin una connexió mística i biològica, ni per una preferència innata, sinó que, per la divisió sexual del treball generada pels rols de gènere, les dones són les encarregades de garantir la supervivència material de les seves comunitats, fonamentada en l'accés a recursos naturals finits.

Una de les principals exponents de l'ecofeminisme de tall constructivista a l'Estat espanyol és **Yayo Herrero** (Herrero, Yayo (2015). [Apuntes introductorios sobre el ecofeminismo](#). Hegoa, 29/07/2015). Ell ho explica així: «Per a un ecofeminisme constructivista, no es tractaria d'exaltar allò estereotipat com a femení, de tancar les dones en un espai reproductiu, tot i que fos visible, i negar-los l'accés a l'espai públic. Tampoc no es tracta de responsabilitzar-les en exclusiva de la tasca ingent de la cura del planeta i de la vida. Es tracta de fer visible la submissió, assenyalar les responsabilitats i coresponsabilitzar homes i dones en el treball de la supervivència».

Com sorgeix, llavors, el diàleg entre ecologisme i feminisme en aquesta línia més constructivista? Les investigadores Consuelo Díaz i Marina Checa (Díaz Escobar, Consuelo i Checa Olivas, Marina (2017). [De la mano invisible del mercado a la mano visible de los cuidados](#). Iberian Journal of the History of Economic Thought, Ediciones Complutense) expliquen, en un article de la Universitat de Granada, que «la perspectiva ecològica demostra la inviabilitat física de la societat del creixement; mentre que l'enfocament feminista denuncia la lògica de l'acumulació i el creixement com una lògica patriarcal i androcèntrica, de manera que la tensió entre el capitalisme i la

sostenibilitat humana i ecològica mostra l'exposició essencial entre el capital i la vida». Per aquestes dues acadèmiques, tots dos factors «impedeixen mantenir la vida humana en condicions dignes». Més endavant veurem a què ens referim amb això d'«una vida digna de ser viscuda».

L'ètica de les cures: una mirada feminista sobre la vida

«L'ètica de les cures no és una ètica femenina; és una ètica feminista»

Carol Gilligan

Per explicar en què es basa l'ètica de les cures ens hi hem d'acostar des de la psicologia, ja que és en aquesta àrea de coneixement en la qual sorgeix el concepte. **Lawrence Kohlberg** era un psicòleg educatiu que va estudiar l'educació i la moral. El seu treball (Kohlberg, Lawrence (1981). *Essays on moral development*, Harper and Row) es va centrar a investigar sobre com la gent considerava els seus deures morals. Va descriure així sis etapes del desenvolupament moral:

1. Obediència (s'actua sobre la base de premis i càstigs)
2. Intercanvi instrumental individual
3. Interessos, relacions i conformitat amb la reciprocitat humana
4. Compliment social i manteniment de la consciència
5. S'acaten drets primaris i el contracte social d'utilitat
6. Adquisició de principis ètics universals

Va batejar aquesta teoria com **ètica de la justícia**. Kohlberg va arribar a la conclusió que les nines fins als 11 anys només arribaven a l'etapa 3, mentre que els nins arribaven a l'etapa 4 o 5. Va interpretar aquests resultats com a mostra de la «baixesa moral» de les dones.

Una de les deixebles de Kohlberg va ser **Carol Gilligan** i va seguir molt de prop les seves investigacions sobre l'ètica i en va ser molt crítica. Segons Gilligan (Gilligan, Carol (1985). *La moral y la teoría: Psicología del desarrollo femenino*. Fondo cultural económico de México), les dones ens preocupam pels altres, tenim més capacitat emocional, som més sensibles i prioritzam les responsabilitats al compliment abstracte de drets i deures. Gilligan va fer un estudi amb dones, a partir de dilemes proposats sobre qüestions reals. El resultat va ser que va descobrir un model ètic diferent del que havia plantejat el seu mestre. Davant del model de desenvolupament moral basat en la justícia de Kohlberg, Gilligan va proposar l'**ètica de les cures**. Mentre que l'ètica de la justícia posa l'èmfasi en la imparcialitat i universalitat, eliminant-ne les diferències, l'ètica de les cures situa al centre el respecte a la diversitat i el compromís i responsabilitat per satisfer les necessitats de l'altre.

La guia *Sembrant cures per cultivar canvis*, de La Fede (Lafede.cat (2015). [Sembrant cures per cultivar canvis](#). *Perspectiva feminista i ètica de la cura. Guia d'autodiagnosi per a organitzacions*), descriu així l'ètica de la cura: «Va més enllà de la norma institucionalitzada i abstracta en què es basa l'ètica de la justícia, i incorpora una mirada contextual, immersa en els detalls de les situacions, persones, temps i espais, tot pivotant al voltant del concepte de “responsabilitat”, sorgida de la consciència de formar part d'una xarxa de relacions d'interdependència».

Si bé és cert que aquesta ètica de les cures (basada en els principis de solidaritat, satisfacció de les necessitats dels altres, empatia, etc.) marca especialment les vides de les dones, el feminisme diu que aquesta ètica ha de ser assumida pel conjunt de la societat. Perquè totes aquestes tasques vinculades a la cultura de la cura són fonamentals per a l'existència humana i cal que tots i totes ens en fem càrrec. I perquè, paradoxalment, totes aquestes tasques són poc valorades (quasi mai no són remunerades!) i són invisibles, en base al que les economistes feministes anomenen teoria de l'iceberg. I, recordem-ho, la immensa majoria d'aquestes tasques són realitzades per les dones.



Més enllà de l'ètica de la justícia, que entén l'ètica i la moral com el respecte als drets formals dels altres, es considera imparcial i no té en compte les particularitats de l'altre, el feminisme proposa partir de l'ètica de la cura. Des d'aquesta mirada, es tenen en compte les circumstàncies personals de cada cas.

L'ètica de la cura proposa assumir una profunda responsabilitat envers els altres, ja que considera que tots els éssers tenim necessitats de cura: des de per satisfer necessitats materials, vinculades a la supervivència (alimentació, vestit, habitatge, etc.) a necessitats més emocionals, vinculades al benestar (afecte, comprensió, suport, consol, empatia, etc.)

L'ètica de la cura amb perspectiva feminista situa al centre de tot les persones i la sostenibilitat de la vida, com a concepte introduït per l'economia feminista, que reivindica que les vides humanes dignes de ser viscudes haurien de ser l'objectiu principal del sistema econòmic, produint un desplaçament del benefici econòmic com a interès

principal de l'economia actual. Per tant, tots els processos socials, econòmics, polítics i comunitaris haurien de posar al centre les persones i la sostenibilitat de la vida, i haurien de garantir una distribució igual de les tasques que la fan possible.

El món és una xarxa de relacions i, per tant, les persones som interdependents. L'autonomia absoluta és un mite del model androcèntric de desenvolupament (*homo economicus* o l'«home xampinyó»)¹.

Posar la vida al centre: una aposta ecofeminista des de l'ètica de les cures

«Les cures són el conjunt de treballs invisibilitzats, associats a la construcció de la feminitat i que es fan per garantir que la vida continua en un sistema que l'ataca»

Amaia Pérez-Orozco

Yayo Herrero ((2013). [Propuestas ecofeministas para transitar a un mundo justo y sostenible](#). FUHEM. 18/07/2013) parteix sovint, en les seves exposicions sobre el sentit de l'ecofeminisme, d'una pregunta bàsica amb una resposta que pot semblar òbvia, però que la segueix una argumentació que sol resultar reveladora: **«Què és el que fa que les vides es puguin mantenir?»**.

Prossegueix un resum del seu fil argumentatiu habitual, que ens sembla molt il·lustratiu i clarificador. Des de la biologia, som una espècie viva, inserida en un medi natural que ens pot satisfer totes les necessitats per subsistir. Els elements d'aquest medi no són produïts per l'espècie humana, però els necessitem per viure. Per tant, som ecodependents.

Per un altre costat, la vida humana transcorre «encarnada en cossos», vulnerables, finits, que es posen malalts i que han de ser cuidats durant tota la vida humana, en alguns moments més intensament: la infantesa, la vellesa, la malaltia, i algunes persones,

tota la vida, quan tenen diversitat funcional. Aquest treball de cura dels cossos dependents ha estat històricament fet per dones. Seguint l'estela constructivista de l'ecofeminisme, això ocorre no per una disposició genètica o per una tria personal, sinó per una divisió sexual del treball generada per l'assignació d'uns rols als homes i uns altres rols, a les dones. A les dones, el sistema patriarcal els assigna el treball de cures, que, tot i que no és visibilitzat ni valorat (no es paga, no es considera important), és fonamental per a la reproducció de la vida, i per al funcionament del sistema capitalista. Com si no es podria generar plusvàlua del treball, si no fos que el treball que fa possible la producció capitalista és gratuït (el fan les dones)?

Amb aquesta argumentació queda clara l'existència de dos tipus de dependència per a l'espècie humana, perquè les vides es puguin mantenir: l'ecodependència i la interdependència. Davant d'aquesta certesa, les ecofeministes i les economistes feministes proposen alternatives al sistema capitalista que «posin al centre la vida».

Per Yayo Herrero ((2013). [*Propuestas ecofeministas para transitar a un mundo justo y sostenible*](#). FUHEM. 18/07/2013), posar la vida al centre implica ni més ni menys que «construir polítiques, cultures, economies i comunitats que tinguin com a prioritat garantir una vida decent, una vida que s'ho pagui viure».

Aquesta argumentació està sustentada científicament per la biologia i les ciències ambientals, des de l'ecologisme, i per les ciències econòmiques, des de l'**economia feminista**. Una de les seves principals exponents és **Amaia Pérez-Orozco**, que descriu així l'economia feminista: «L'economia feminista sorgeix en contraposició a les mirades centrades en els processos de mercat, tant la mirada hegemònica de l'economia neoclàssica, com l'hegemonia crítica del que autores com Cristina Carrasco (2009) anomenen l'estrabisme productivista: una visió que redueix tota dimensió de la vida, tota relació social i tot procés econòmic a la relació salarial, des de la percepció de l'existència d'un profund conflicte entre el capital i el treball (assalariat), posant en conseqüència la potència de la lluita en la relació salarial» (Pérez-Orozco, Amaia (2015). [*La sostenibilidad de la vida en el centro... ¿y eso qué significa?*](#) A *La ecología del trabajo: el trabajo que sostiene la vida*, 71-100, Editorial Bazarzo).

Pel feminisme, l'economia és una construcció social. La mirada feminista sobre l'economia posa el focus en el que s'anomena «descobriments de l'altre ocult»: el treball reproductiu, domèstic, no remunerat, de cures. L'aposta transgressora de l'economia feminista no és veure la realitat econòmica en dues esferes dicotòmiques: àmbit productiu - treball assalariat vs àmbit reproductiu - treball de cures no remunerat, sinó entendre ambdues esferes com un complex entreteixit. I, més enllà, com diu Pérez-Orozco (Pérez-Orozco, Amaia (2015). [La sostenibilidad de la vida en el centro... ¿y eso qué significa?](#) A *La ecología del trabajo: el trabajo que sostiene la vida*, 71-100, Editorial Bazarzo): «per què ens importa entendre la producció de béns i serveis si no és per analitzar-ne la capacitat de reproduir persones? No es tracta d'entendre la producció d'una banda i la reproducció de l'altra, sinó de desplaçar l'eix analític des dels processos de valorització de capital cap als processos de sostenibilitat de la vida».

Què vol dir **sostenibilitat de la vida**? El sosteniment de les condicions de possibilitat de vides que es paga ser viscudes. Es tracta, per tant, d'entendre un circuit integrat (com diu la biòloga feminista Donna Haraway al *Manifiesto Ciborg*) que retroalimenten producció i reproducció, treball remunerat i no remunerat, mercat i llar..., valorant en quina mesura es generen condicions per a una vida que s'ho pagui ser viscuda. Pot semblar una qüestió molt filosòfica i existencial, de fet, ho és, però també és molt material i quotidiana, molt del dia a dia. Demanau-vos: la vostra vida, amb les seves dinàmiques, s'ho paga ser viscuda? Què converteix una vida en significativa? Què fa que una vida sigui vivible?

Les economistes feministes i ecofeministes ens diuen que hem de **posar la vida al centre**. Quina vida? No qualsevol vida, sinó una vida digna de ser viscuda. No una vida de jornades laborals maratonianes que no ens deixa espai ni temps per a les cures; no una vida en què el creixement econòmic passi per sobre del creixement personal i del respecte al medi ambient; no una vida en què les dones suportin tota la càrrega de l'esfera reproductiva. Una vida que torni a allò que és bàsic, en què la producció dels béns i serveis tingui sentit en la mesura que ens ajuden a viure millor, a reproduir la vida, no solament la humana, sinó també la no humana, entenent la vida com a necessàriament ecosistèmica. «Mirar des de la sostenibilitat de la vida

implica preguntar si, a la fi dels finals, tot el complex engranatge de treballs remunerats i no remunerats, de polítiques i processos mercantils i no mercantils que van des del macro al micro, travessant el nivell meso, permet la gent que conforma aquell engranatge arribar a una vida digna de ser viscuda, si es genera o no benestar encarnat i quotidià», diu Pérez-Orozco (Pérez-Orozco, Amaia (2015). [La sostenibilidad de la vida en el centro... ¿y eso qué significa?](#) A *La ecología del trabajo: el trabajo que sostiene la vida*, 71-100, Editorial Bomarzo).

El maig del 2020, quan la humanitat començava a viure una de les pitjors pandèmies de la història, hi va haver tretze entitats de les Illes Balears varen llençar el manifest La vida al centre, al qual, a final del 2020, s'havien sumat prop de 160 col·lectius. La crisi sanitària i econòmica generada per la COVID-19 havia posat de manifest la vulnerabilitat de l'espècie humana, la necessitat absoluta de les cures i la urgència de cercar models alternatius al capitalisme. Al [Manifest](#) es resumeix així:

«Calen actuacions urgents de rescat social, reduir les desigualtats, aturar les inèrcies destructives, decreïxer en l'ús de recursos, atendre l'emergència climàtica, canviar els patrons actuals de producció, consum i desplaçaments, i desmercantilitzar la vida. Per això, cal deixar de creure que podem superar aquesta situació perpetuant el mateix model socioeconòmic que ens ha dut fins aquí. Ens calen, i podem dibuixar-les i definir-les, unes noves regles del joc econòmic, social, ecològic i polític. Un paradigma que posi al centre la vida i, en especial, les demandes i els sabers de la cultura de les cures. Un paradigma en què els valors feministes siguin part de la resposta al que està passant; un paradigma basat en la justícia social i climàtica, l'amor a la vida, que entengui que depenem de la supervivència del planeta per sobreviure nosaltres, que garanteixi els drets fonamentals per viure una vida digna des de la cooperació i el suport mutu, i que ens permeti convertir-nos en una comunitat més resilient».

¹ Segur que teniu ganes de saber què és això de l'«home xampinyó». És un concepte de l'economista feminista Amaia Pérez-Orozco, que explica magistralment Irantzu Varela al breu vídeo de la seva sèrie «El Tornillo», que trobareu a la bibliografia recomanada.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Referències bibliogràfiques

AGARWAL, BINA (2010). *Gender and green governance*. Oxford University Press.

DÍAZ ESCOBAR, CONSUELO I CHECA OLIVAS, MARINA (2017). [De la mano invisible del mercado a la mano visible de los cuidados](#). *Iberian Journal of the History of Economic Thought*, Ediciones Complutense.

DUQUE, ELENA (2009). [Entrevista a Alicia Puleo: Claves del ecofeminismo](#), *Mujeres en Red*, febrer de 2009.

GILLIGAN, CAROL (1985). *La moral y la teoría: Psicología del desarrollo femenino*, Fondo cultural económico de México.

HARAWAY, DONNA (1995). A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century. *A Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, 149-181, Routledge.

HERRERO, AMARANTA (2018). [Ecofeminismos: apuntes sobre la dominación gemela de mujeres y naturaleza](#), *Ecología Política*, 10/01/2018.

HERRERO, YAYO (2015). [Apuntes introductorios sobre el ecofeminismo](#). Hegoa, 29/07/2015.

HERRERO, YAYO (2018). [El ecofeminismo como herramienta de transformación](#). [ctxt.es](#). 07/03/2018.

KOHLBERG, LAWRENCE (1981). *Essays on moral development*, Harper and Row.

Lafede.cat (2018). [Sembrant cures per cultivar canvis. Perspectiva feminista i ètica de la cura. Guia d'autodiagnosi per a organitzacions.](#)

Manifest [La vida al centre: propostes per a una transició ecosocial a les Illes Balears](#) [Propostes La vida al centre. 2020.](#)

MELLOR, MARY (1997). *Feminismo y Ecología*. New York University Press.

PASCUAL, MARTA I HERRERO, YAYO (2010). [Ecofeminismo, una propuesta para repensar el presente y construir el futuro.](#) *CIP-Ecosocial – Boletín ECOS*, 10, gener-març de 2010

PÉREZ-OROZCO, AMAIA (2015). [La sostenibilidad de la vida en el centro... ¿y eso qué significa?](#), A *La ecología del trabajo: el trabajo que sostiene la vida*, 71-100, Editorial Bomarzo.

Saltamontes (2018). [Más de 40 años de ecofeminismo.](#) *El Salto*, 08/11/2018.

SHIVA, VANDANA (1995). *Abrazar la vida. Mujer, ecología y desarrollo*. Horas y Horas.

WARREN, KAREN. *Feminismo ecologista*. A AAVV. [El ecofeminismo. Exponentes y posturas críticas.](#) Flacso Andes.



Universitat
de les Illes Balears

Oficina
de Cooperació al Desenvolupament
i Solidaritat OCDS



G CONSELLERIA
O AFERS SOCIALS
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
COOPERACIÓ



Bibliografia / Recursos

PULEO, ALICIA H. [Feminismo y ecología](#), Mujeres en Red.

SHIVA, VANDANA (1995). *Abrazar la vida. Mujer, ecología y desarrollo*. Horas y Horas (resum amb extractes de la introducció i els capítols I II del llibre).

PÉREZ-OROZCO, AMAIA (2015). [La sostenibilidad de la vida en el centro... ¿y eso qué significa?](#), A *La ecología del trabajo: el trabajo que sostiene la vida*, 71-100, Editorial Bomarzo.

HERRERO, YAYO (2018). [El ecofeminismo como herramienta de transformación](#). [ctxt.es](#). 07/03/2018.

Vídeo: [Yayo Herrero: Propuestas ecofeministas para transitar a un mundo justo y sostenible](#). FUHEM, 18/07/2013.

Vídeo: VARELA, IRANTZU. [El hombre campeón](#). Programa «El Tornillo, La Tuerka».

[Manifest La vida al centre: propostes per a una transició ecosocial a les Illes Balears](#) [Propostes La vida al centre. 2020](#).

Saltamontes (2018). [Más de 40 años de ecofeminismo](#). *El Salto*, 08/11/2018.